

Kort bagerst
Scannet 2016 af Jesper Vang Hansen

BORNHOLM

I

BILLEDER OG TEXT

AF

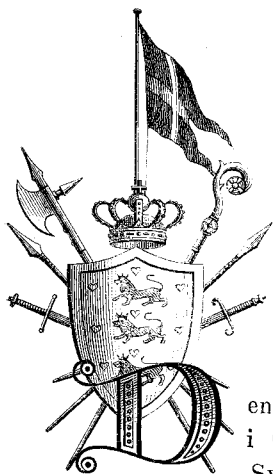
P. HAUBERG.

KJØBENHAVN.

P. HAUBERG & CO.S FORLAG.

THIELES BOGTRYKKERI.

1879.

en danske Ø Bornholm er beliggende i Østersøen, $5\frac{1}{4}$ M. sydost for Sverrigs Sydpynt, Sandhammeren. Dens Fladeindhold er $10\frac{3}{5}$ Kvadratomile; Indbyggerantallet omtrent 32,600.

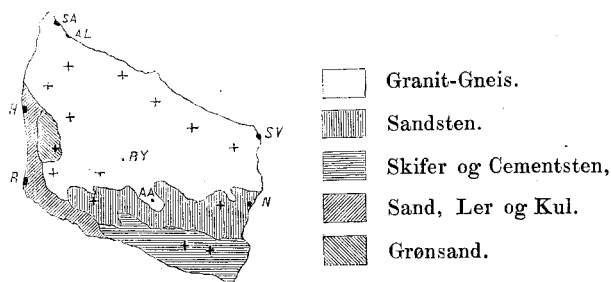
Øens Form danner en skjæv Firkant, $5\frac{1}{4}$ M. lang fra Nord til Syd, 4 M. bred fra Rønne over til Svaneke.

Størsteparten af Bornholm, omtrent $\frac{2}{3}$, optages af et høitliggende, stærkt bakket Klippeland, hvor en for Skandinavien eiendommelig Bjergart, Granit-Gneis, er fremtrædende, en S sammensætning af Feldspath, Kvarts og Glimmer. I Granit-Gneisen findes Spalteudfyldninger af Grønsten (f. Ex. ved Johns Kapel, Listed ved Svaneke) og Feldspath-Kvarts. Graniten brydes paa adskillige Steder: Paa Hammeren, ved Allinge, paa Helvedesbakkerne i Ibsker og Slamrebjerg i Bodilsker. I Knudsker brydes den fortrinlige blaa Syenit-Granit. Porcellainsler (Kaolin) findes ved Klippeplateaueets vestlige Grændse i Nærheden af Rønne, hvor en ret betydelig Fabriksvirksomhed har udviklet sig.

Landets høieste Punkter ligge i Retning NV—SO nemlig: Ringebakkerne 292', Rytterknægten 496' og Aakirkebakke 284'. Denne Høideliniens Retning, ligesom selve Granit-Gneismassen

viser en saa stor Forbindelse med Bjergnaturen i det sydlige Sverrig, at Bornholm kan betragtes som en Fortsættelse af det Høidedrag, der fra Kullen strækker sig forbi Dalby ned gennem Skaane.

Betragtes hosstaaende lille Kortskizze over Øens Jordbundsforhold, sees Syd for Granit-Gneisen et Sandstensbelte, c. 1 $\frac{1}{2}$ Kvadratmile stort, (Stenbrud ved Nexø), og atter sydligere en 1 Kvadratmil stor Strækning af Skifer- og Cementstenslag, der strækker sig nær til Sydkysten. Skiferen er dels en grønlig Skifer, dels en graa Lerskifer og sort Alunskifer. Ved de sydlige Aaløb: Risebækken, Læsaa

og Oleaa findes de bornholmske Diamanter (Bjergkrystaller), der findes udkrystalliserede i de store saakaldte Mergel-Nyrer. Bornholmske Diamanter benyttedes tidligere til Smykker, 1792 afsattes 1080 Stkr. Cementstenen, en mørk, blaagraa Kalksten, findes anvendt til Bygningsmateriale i flere af Landets gamle Kirker, særligt til Karme, Trapper og Lignende; i de sydlige Sogne, hvor Cementstenen brydes, ere Peders-, Pouls- og tildels Aakirke opbyggede deraf. Det største, meget gamle Prud findes ved Limensgade i Aaker; Bønderne maatte for- dum herfra kjøre visse Læs Limsten aarligt til Hammershuus. Nu anvendes denne Kalksten mest til Fabrikationen af Cement.

Øens vestlige Kyststrækning optages af et langt Belte af jernholdigt Sand og Ler med de bekendte Kullag. Kullene ere indtil den seneste Tid brudte ved Sorthat (Håslø Kulværk er nedlagt), men ere af en ringere Beskaffenhed, hvorimod de betydelige Lermasser, som findes sammesteds, ere fortrinlige og ville sikkert blive af Vigtighed for Øens Industri. I Christian den 4des Tid 1640 lod Regjeringen søge efter Kul ved en Skotte Robert Weigt. Samme Aar sendtes en »Guld- og Sølvverksproberer til Bornholm for at undersøge de derværende Metal-ertsler«, men Resultaterne synes ikke at have været af Betydning. Leret udmærker sig ved sin store Finhed; de bornholmske Terracottasager ere søgte ikke blot i Danmark, men ogsaa i Udlandet. Vest for Granit-Gneisen indtages henved $\frac{1}{2}$ □ M. af en Grønsandsdannelse. Flere Steder paa Øen findes Mergel, dog af forskjellig Godhed; Flyvesandsstrækninger træffes Nord for Rønne ved Sandflugten, endvidere paa Nordpynten Sandhammeren og omkring Sydpynten Due Odde, hvor ret betydelige Klitter hæve sig mod Havet.

Øens Overflade frembyder en stor Forskjellighed; medens Syd- og Vestlandet fra de lave Kyster hæver sig langsomt op mod Midtlandet og frembyder et Landskab, der ikke antyder noget synderlig Fremmed fra de andre danske Øer, antager Naturen et ganske andet Udseende nordpaa. Store klippefulde Bakkedrag og dybe Dalstrøg krydse hinanden; Aaløbene have mere Fart, og Kysterne hæve sig med 80—100' høie, navnlig i Nordvest mægtige Affald ud mod Havet. Under Klippekynten findes paa flere Steder eiendommelige dybe Grotter, de saakaldte Ovne (ved John's Kapel, Hammershuus og Helligdommen).

Bornholm frembyder en Eiendommelighed ved sin Jordbunds Uensartethed; skjøndt Landeiendommene ikke omfatte synderlig store Arealer, almindeligvis 60—100 Tdr. Land, vil man dog næsten altid selv indenfor disse snevre Grændser træffe Jordpartier af meget forskjellig Beskaffenhed.

Mod Nord er Graniten stærkt fremtrædende; store klippefulde Strækninger ligge ganske uopdyrkelige, og Nordpynten Hammeren frembyder kun en mægtig gold Stenflade. Midtlandet, Høilyngen, henligger som et langt, stenet og øde Hededrag, der strækker sig ned gennem Øen. Jordbunden her er imidlertid paa mange Steder ingenlunde saa ringe, at den jo kan lønne det Arbeide, som anvendes paa dens Opdyrking; Bonden rykker ogsaa stadig sin Ploug videre ind paa Lyngen, og store Partier ere nu beplantede og indlagte under den gamle Skov Almindingen, som dækker Øens Centrum. Langs Strandsiderne findes derimod et Belte af store frugtbare Jordstrækninger med frodige Kornmarker og velbyggede Bøndergaarde. De samme Kornsorter dyrkes her som i det øvrige Danmark. Agerbruget stod tidligere endel tilbage, men med den nyere Tids vaagnende Interesser har Landbostanden indhentet det Forsømte og høster gode Resultater. Landeiendommene paa Øen staae i en forholdsvis høi Pris.

Bornholm har et godt Navn paa Grund af sin rige og afvexlende Naturskønhed. Hertil bidrager særligt den frodige Vegetation, som er et Særkjende for Øen. Venlige Skovpartier og de mange Smaalunde ved Gaardene oplive Landskabet; Aaløbene kjendes gjerne paa den fortløbende Række Træer og Krat, som følger deres Bugtninger. Selv den haarde Klippe-kyst er ofte prydet med kraftige Ege, Ask og Birketræer, vilde Roser og tæt Kratskov lige ud til den steile Brink (Helligdommen). Fra Revnerne i de vedbendklædte Klippesider fremmylrer et rigt Blomsterflor. De smukke skovbevoxede Dalstrøg frembyde mange nydelige Billeder med de rislende Bække, som snoe sig ned gennem Kløfterne mellem Buskads og nedfaldne Klippeblokke.

Skovene bestaae af de almindelige Træer, navnlig Birk, Eg, Ask, Avnbøg og El, hvortil kommer de store Skovplantninger af Gran og Lærketræer. Den danske Bøg er nu indført

paa flere Steder og trives godt. Kirsebærtræet findes vildtvoksende; tvende Arter af Røn, som ellers ikke trives i Danmark, groe her paa Klippegrunden, den ene er det ellers kun i nordligere Lande forekommende Axelbærtræ, et smukt anseligt Træ med røde Bær.

Bornholms Clima er omtrent som i det øvrige Danmark, dog kommer Foraaret her henved en 14 Dage senere, ligesom en stærk Storm i Efterhøsten ofte giver Øen et tidligt Efteraarspræg. Sommervarmen er ikke saa brændende, men mildnes af det omgivende Hav. Ligesom paa Gulland, med hvilken Ø Bornholm i flere Henseender har endel Lighed, trives Morbærtræet fortrinligt i den friske lette Luft; ogsaa sees Vinranken jevnlig at pryde Husenes Mure. Som en Mærkelighed kan anføres, at en ellers kun sydligere, i Schweiz og Apenninerne, voksende Anemoneart (*Anemone apennina*) forekommer et Par Steder paa Øen, ved Køllergaard i Rø og Vase Aaen i Ibsker.

Dyreverdenen er væsentlig den samme som i det øvrige Danmark; paa Harer og Ræve er her god Jagt i det stærkt couperede Terrain. Fordum fandtes her store Flokke af Hjorte, som dog alt forlængst ere udryddede; navnlig blev der i Christian den 4des Tid oversendt mange til Hofholdningen. Ligesom paa Gulland og Osel fandtes her fordum vilde Heste, en egen lille Race, hvoraf endnu nogle Stykker for et Aarhundrede siden løbe om i Skovene i Rø Sogn. Maarer, Ildere, Egern og Muldvarpe findes ikke paa Øen. Storcken vil ikke føle sig hjemme her, men om Foraaret og Efteraaret seer man dem ofte paa deres lange Reiser i store Flokke drage henover Øen. Nattergalen (Fjeldstaunen) er en almindelig Fugl; i Sommeraftenerne gjenlyde Lundene og Dalene af dens klare Triller. Den almindeligste Fugl er Raagen, som fredes her; den er sort, lignende Ravnens, men endel mindre; i store Flokke færdes den overalt paa Markerne næsten hele Aaret rundt, kun en kort Tid drager den bort; dog kan den stundom overvintre. Edderfugle, paa

bornholmsk Aaboer, bygge i Klipperne langs Østkysten, men navnlig paa Smaaholmene ved Christiansø.

Fiskeriet er nu som i gammel Tid af stor Betydning for Øen. Den bornholmske Sild, som findes i rige Stimer rundt om Kysterne, er en ikke ret stor men meget fin Sild, som er stærkt søgt; dens Fangst udgjør en Hovednæringsvei for de mange smaa Fiskerleier, hvor den dels røges dels saltes. Røgede Sild udføres navnlig fra Gudhjem og Aarsdale og tildels fra Hasle. Ogsaa Torske- og Laxefiskeriet er ikke uden Betydning.

Der har været anstillet mange Gisninger over Oprindelsen til Navnet Bornholm (gl. Form Burgundeholm). Sandsynligheden taler for, at det skyldes de mægtige Klippekyser, som høine sig om Øens Nordland og ere saa iøinefaldende for de Forbiseilende. Borgen (= Burgund), det gamle Navn paa et høit, naturligt befæstet Punkt og den fordums Benævnelse paa en Ø, Holm, betegne saaledes den høitliggende Ø.

Det lader sig nærmest antage, at Øen oprindeligt er bleven befolket fra det nærmestliggende Fastland, Sydsverrig, og at Folk herfra enten i deres skrøbelige Fartøier eller mulig over Isen i haarde Vintre have søgt over til det Land, hvis høie Kyster dæmrede i Horizonen. Forskjellige Udtryk i Sproget kunne tyde paa et saadant Slægtskab, og ikke uden Interesse er den store Lighed mellem Oldtidsminderne i Bleking og paa Bornholm. At Øens Befolkning er sket tidlig, derom vidne Fund af Oldsager fra Stenalderen, fra Aartusinder før Christi Fødsel. Bornholm frembyder en Rigdom af Oldtidsminder, som gjør Øen særlig interessant for Archæologen. Talrige Gravhøie fra Sten- og Bronzealderen hæve sig rundt omkring; fra Stenalderen Gravhøien ved Tornegaard i Nylarsker med et smukt Gravkammer og muligt de stensatte Gravkister paa Stranden mellem Due Odde og Snogebæk. Af de mange

Gravhøie fra Broncealderen kunne navnlig anføres: Tillehøie Nord for Rønne og Høiene i Pedersker Sogn. Tidligere Amtmand paa Bornholm, Hr. Kammerherre Vedels Undersøgelser af Øens ældgamle Begravelsespladse have indvundet vigtige Resultater, som kaste et nyt Lys over den fjerne Fortids skiftende Perioder. Fra den ældre Jernalder (fra Chr. F. til c. 450) skriver sig de saakaldte Røser, hvor en stenfyldt Jordhøi, almindelig 3—6 Alen i Gjennemsnit, betegner Graven, der ofte indeslutter en med brændte Ben nedsat Lerurne (f. Ex. ved Robbedale Syd for Rønne, Stammershald i Rø, Roels Dal i Nylarsker og Blaaholt i Olsker). Paa Lyngen i Vestermariæ Sogn findes tillige enkelte saakaldte Skibssætninger, lange mod begge Ender tilspidsede Brolægninger, som omgives med en Rand af større Sten. Røserne afløses af Brandpletterne, kjedelformede Huller i Jorden, hvori de brændte Rester af Liget og ødelagt Grav-gods simpelthen nedlagdes; kun sjelden findes ubeskadigede Sager i disse Grave. Af Brandpletter forefindes utallige over hele Øen, snart tæt jævnsides i Overfladen af Høininger og Bakker (f. Ex. i Vestermariæ Sogn Stenhøi, Markerhøi og Bjerge-gaardsbakken), snart i udstrakte Begravelsespladse paa den flade Mark (f. Ex. Kanegaard i Knudsker, Mulebygaard i Nyker, Pile-gaard i Olsker og den største ved Kannikegaard i Bodilsker). Stenrøser og Brandpletter findes ofte paa samme Plads, og de to Begravelsesmaader kunne saaledes ikke ligge fjernt i Tiden fra hinanden, dog er det paavist, at Røserne ere de ældste. Ofte ere Bautastene anbragte paa disse gamle Gravpladse (f. Ex. Blaaholt i Olsker, Slamrebjerg i Bodilsker og Bjergegaards-bakken i Vestermariæ). Bautasten synes dog ogsaa at være reiste kun som Mindesten, uden at de Paagældende ligge be-gravede der, saaledes de store Stensamlinger paa Frændemark, i Louiselund ved Svaneke og Gryet i Bodilsker, hvor ingen Grave paavises.

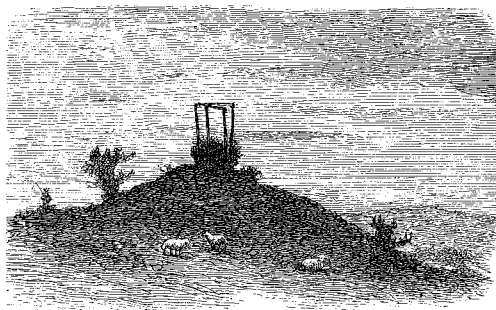
Fra Mellemjernalderen, c. 450—700 Aar e. Chr. F., findes en interessant Gravplads ved Bækkegaard i Østerlarsker og en anden af endnu nyere Oprindelse fra den yngre Jernalder (c. Aar 700—1000) ved Lillevang ved Gudhjem. Ved Munkegaard i Paulsker er fundet Skeletgrave, som antages at hidrøre fra den ældste christne Tid og muligvis danne Overgangen til de nuværende Kirkegaarde.

I de sidste Aar har Undersøgelsen ledet til flere Fund af Helleristninger, Figurer indhuggede i Klipper og Sten, som ere hyppige i Sverrig, men kun sjældent forekommende i Danmark. Disse ere dels runde skaalformige Fordybninger (f. Ex. ved Stensgaard i Vestermariæ) dels Hjulfigurer (Stenen ved Lille Strandbygaard i Nylarsker findes senere aftegnet); et enkelt Sted træffes et Forsøg paa en menneskelig Afbildning (Lille Myregaard i Nylarsker). Øen eier en Mængde Runestene, ialt 25 kjendte, og heraf flere udmærket smukke og eiendommelige i Indholdet (Brogaardstenen i Clemensker, Kongeveistenen paa Allinge Kirkegaard og Stenene i Nylars Kirke). Herved kan endnu erindres den gamle Døbefont med Runeindskrift i Aakirke.

De ældste Borgpladse, af hvis Jordværker der paa adskillige Steder findes Spor, vare selvfølgelig valgte, hvor Naturen ydede sin væsentlige Del af Forsvaret, paa isolerede Klippeknolde, hvis ene eller flere Sider beskyttedes ved en lille Sø eller et Mosedrag. Pladserne vare med Omhu valgte paa afsides Steder, gjerne en halv Mils Vei eller mere fra Kysten (Ringeborgen i Pedersker, Gamleborg ved Nexø, Storeborg og Borrehoved i Rø Sogn). Gamle- og Lilleborg i Almindingen tilhøre en senere Tid.

Endnu for faa Aar tilbage kunde den Reisende see Bannere, Fortidens Ufredssignaler, kneise trindt om paa Høiderne; paa nogle ophobede Stene lagdes en Bunke Kvas og Tjørn, rede til at tændes ibrand; fire Pæle, foroven forbundne ved to

korslagte Tverstykker, holdt sammen paa det Hele. Baunerne fredes nu ikke mere og ere paa en enkelt Undtagelse nær ganske forsvundne.

En Baun.

Vi ville slutte denne Omtale af Øens Fortidsminder med den Bemærkning, at Hr. Skolelærer Jørgensen (St. Ibs nordre Skole), der nærer den største Kjærlighed og Interesse for Øen og dens Oldtidsminder, med Glæde vil give nærmere Oplysning til Enhver, der maatte ønske Veiledning paa dette Omraade.

Fortidens Indvaanere vare her som andetsteds i Norden henviste til at ernære sig af Fiskeri, Kvæg- og Faareavl; det lille Folk var bekjendt for at fostre raske Sømænd og dristige Fribyttere, der overfaldt fremmede Kjøbmænds Skibe og gjorde Strandhugst paa Nabolandenes Kyster. Da Øen selv laa stærkt udsat for fjendtligt Anfald, maatte Befolkningen stedse være rede til Kamp og Forsvar.

Fra en forholdsvis tidlig Tid, maaske allerede det 3die Aarhundrede e. Chr. F., mærkes Spor af det vaagnende Handelsliv paa Østersøen; den ældre Jernalders Grave have nemlig bevaret romerske Mønter fra det 2det Aarhundrede e. Chr. F.

Op langs Ruslands store Flodveie drog Sydens Kjøbmænd med Varer fra Sydeuropa og selv inde fra Asien nordpaa til

Østersølandene, hvor de gjorde Forretninger med nordiske Kjøbmænd; disse borthandlede deres medbragte Varer for fremmede Sager og Penge, som derpaa førtes til Landene vesterpaa, til Skandinavien og England. Denne Handelsvirksomhed, som senere i Tiden nærmest concentreredes om Øen Gulland med den mægtigt opblomstrende Handelsstad Visby og Staden Novgorod i Rusland, har haft en stor Indflydelse ogsaa for Bornholms Vedkommende. Den gamle Krønikeskriver Adam af Bremen c. 1076 beretter nemlig, at paa hans Tid var »Bornholm Danmarks mest bekjendte Havn og en sikker Ankerplads for de Hedninger, som seilede paa Grækenland«, hvorved man dengang forstod de russiske Østersølande, hvor talrige græske Kjøbmænd havde deres Ophold. Rige Oldsagsfund af fremmed Arbeide, navnlig af nydelige smaa Mosaikperler, minde om hin fjerne Tid; af særlig Interesse ere de gjorte Møntfund, der give den bedste Traad i hele Udviklingens Gang. Foruden græske og romerske Mønter, hvoraf de ældste som anført ere fra det 2det Aarhundrede, findes her en stor Mængde kufiske (arabiske) Mønter fra det 9de og 10de Aarhundrede, og omtrent fra samme Tidsrum Mønter fra Nordtyskland, senest fra England og Danmark.

Omtrent Aar 890 gjorde Englænderne Othar og Wulffstan en Reise i de nordiske Farvande, og Beretningen herom kjendes endnu. De nævne Bornholm som et selvstændigt Land, der styres af sin egen Konge. Ved det danske Riges Samling maatte Øen underkaste sig den danske Konge, udentvivl efter lang Modstand, og styredes derpaa ved en af ham indsat Høvedsmand, som tillige havde Opsigt med Kongsgaardene paa Øen. Paa Svend Tveskjægs Tid c. 1000 var Veset Øens Høvedsmand; han var Fader til Bue hin Digre og Sigurd Kappe, hvem Sagaen nævner blandt de tappreste af Jomsborgs Krigere. En senere kongelig Høvedsmand, Egil med Tilnavnet Blodegil, er bekjendt ved sit tragiske Endeligt; Kong Knud den Hellige

lod ham nemlig henrette, fordi han overmodig og trodsende Kongens udtrykkelige Forbud vedblev at drive det gamle vilde Sørøveri i de danske Farvande. Efter Christendommens Indførelse til Øen ved Lunds Biskop Eginio, † 1072, blev det snart Geistlighedens ivrige Ønske at erhverve dette Land som kirkelig Eiendom, hvilket ogsaa lykkedes 1149, da de tre af Øens fire Herreder underlagdes Lunds Erkebiskop; kun Rønne Herred forbeholdtes Kronen. Som tydelige Minder om Geistlighedens Bestræbelse efter at sikre sig denne Besiddelse og bringe mere Orden og Ro i Beboernes usikre Leveforhold staae de gamle Kirker i Landsognene. Disse mærkelige Bygninger fra det 11te og 12te Aarhundrede fremvise klart nok et dobbelt Formaal. I Sammenhæng med Kirkens Langhus er i Vest opført et stærkt Taarn, tre til fire Stokværk høit, forsynet med Skydeskaar og en smal indvendig i Taarnmuren opløbende Trappe. Fra Taarnets 2det, stundom 3die, Stokværk fører en Indgang ind til Loftet over Langhuset. En særegen Form frembyde de fire Rundkirker, Nykirke, Nylarskirke, Olskirke og Østerlarskirke (see Afbildningen senere), der uden nogen tilsyneladende Forskjel fra de andre i Alder endnu tydeligere røbe det krigerske Øiemed og kunde synes mere anlagte til Krig end til Gudstjeneste. Samtlige de ældste Kirker ere opførte mindst $\frac{1}{2}$ Miil oppe i Landet, de fleste af dem af utilhugne store Sten, hvilket raa Bygningsværk i Tidens Løb er blevet meget skrøbeligt. At de kun vare beregnede paa et foreløbigt Forsvar i paa-kommende Tilfælde og ikke kunne betragtes som egentlige Fæstningsværker, viser deres Beliggenhed, der ikke er valgt med andet Hensyn til Terrainet end en vid Udsigt. Øen var fra ældgammel Tid delt i Sogne, og dette var saavel en kirkelig Inddeling som en Ordning med Hensyn til Øens Forsvar. Kirken var hvert Sogns lille Arsenal, i Taarnet og mulig over Langhuset opbevaredes Sogneboernes Vaaben, og naar Baunerne blussede i Ufredstid, samlede man til Rustning ved Kirken. Ligeledes

holdtes Vaabenøvelser ved Kirkerne; i flere Sogne fandt dette endnu Sted for 50 Aar siden. (Kirkerne findes beskrevne i: Hans I. Holm, Bornholmske Kirker.)

Under de mægtige Stridigheder imellem Kronen og Kirken i Midten af det 13de Aarhundrede blev Bornholm et Tvistens Æble, og Hammershuus, som nu havde reist sig, var i den følgende urolige Periode snart i den ene, snart i den anden af de stridende Parters Besiddelse. Efter det Nederlag, Erkebisp Jacob Erlandsens Hær under Broderen Andreas og Fyrst Jaromar af Rygen tilføiede Christopher den 1stes Tropper paa Bornholm, gjorde de følgende Konger Erik Glipping og Erik Menved gjentagne Forsøg paa at drage Geistlighedens Del af Øen tilbage under Kronen; men det endelige Resultat blev kun, at Erik Menved maatte give Afkald paa Kronens sidste Part, Rønne Herred. Ved Rigets Gjensamling bemægtigede Valdemar Atterdag sig uden videre Øen 1360 og tilbagegav kun Kirken den imod den fremtidige Forpligtelse, at den skulde overlades Kronen, naar det forlangtes. Denne Bestemmelse benyttede senere Kong Christian den 2den, og trods Geistlighedens Protest inddrog han 1522 for bestandig Bornholm, hvor Bispevælden nu gjennem 373 Aar havde hersket med næsten fuld Landshøihed, havde udstedt Love og givet Privilegier, udvalgt Embedsmænd og skjænket Adelsbreve.

Det mægtige Handelsforbund, Hansesæderne stod nu i sit fuldeste Flor, og navnlig spillede Staden Lybek en meget betydelig Rolle, ikke blot som Handelsstad, men ogsaa som politisk Magt. Under Forviklingerne i Danmark mellem den fordrevne Kong Christian den 2den og Kong Frederik den 1ste tog Staden Parti for den sidste. Til Vederlag for denne Hjælp modtog Lybek af Frederik den 1ste 1525 Øen i Forlehning paa 50 Aar. Lybekkerne vare ikke velkomne paa Øen; 1509 og 10 havde deres Tropper gjort et Plyndringstog hertil, hvilket

havde gjentaget sig for tredie Gang 1522. Der oprandt nu en sørgelig Tid for Beboerne, som udpintes af de lyske Fogder; Navnene Bernt Knop og Schweder Ketting staae med mørke Farver i Øens Saga. Et Forsøg 1536 paa at reise sig imod de forhadte Undertrykkere mislykkedes ganske, og Bondeskaren led et blodigt Nederlag paa Eglå Enge sydfor Aakirkeby, da den var ganske ukjendt med Ildvaaben og forfærdedes over den ødelæggende Virkning. Omsider var Forlehnningstiden udløben 1575, og tiltrods for Lybekkernes ivrige Forsøg hos Frederik den 2den paa at faae den forlænget fik nu Kræmmerregimentet en Ende. De bornholmske Farvande vare flere Gange Skuepladsen for Søtræfninger, 1535 slog Peder Skram Lybekkerne, og 1563 og 65 kjæmpede de Danske og Svenske under Bornholm.

I den ulykkelige Krig med Naboriget imod Slutningen af Kong Christian den 4des lange Regjering gik den svenske Admiral Wrangel 1645 iland ved Nexø, som han udplyndrede. Forfærdelse greb Indbyggerne, og Officererne, som aldeles manglede Evne og Bestemthed til at tage Kampen op, sluttede Accord med Fjenden. Wrangel beleirede derpaa Hammershus, hvor Lehnsmanden den gamle Holger Rosenkrantz maatte overgive sig. En streng Dom overgik Officererne, da Øen atter var givet tilbage til Danmark.

Flere Gange rasede Pesten paa Bornholm, en ubøielig Fjende som krævede mange Offre. Aarene 1602 og 1618, i hvilket sidste 5200 Mennesker bortreves, og 1653—54 med over 4500 Dødsfald, bragte Rædsel og Sorg i næsten hver en Familie.

Ved den sørgelige Fredslutning i Roeskilde 1658 afstod Kong Frederik den 3die Bornholm til den svenske Krone. Kong Carl den 10de indsatte derpaa Johan Printzenskjold til Commandant, en dygtig og bestemt Krieger, der havde udmærket sig i Krigene i Tydskland og svunget sig op til Oberst. Haarde Skatter paalagdes nu og udskreves rask med

korte Mellemrum; det unge Mandskab paa Øen udtoges for dermed at rekrutere den svenske Hærs Geledder i Tydskland. Folket var i stor Nød, selv Printzenskjold søgte at gaae i Forbøn for det, men forgjæves; de tunge Paalæg vedbleve og bleve ubarmhertig inddrevne. Da reiste den fortvivlede Befolkning sig omsider, yderligere ansporet ved Løfte fra Kong Frederik om Hjælp. En ved et sjællandsk Ryttercompagni tjenende Soldat Jens Koefod, som efter et Besøg i Hjemmet i Vinteren 1657—58 ved Øens Afstaaelse til Sverrig var tvungen til at forblive der, stillede sig tilligemed nogle Flere i Spidsen for Bevægelsen. Den 8de December 1658 blev Printzenskjold tagen tilfange i Rønne og nedskudt under et Forsøg paa Flugt. Hammershuus overgav sig faa Dage efter frivilligt, og den forholdt kun ringe svenske Tropestyrke bragtes i Forvaring og oversendtes senere til Kjøbenhavn; nogle enkelte svenske Soldater bleve dræbte under den almindelige Ophidselse, men Beretningen om et Massebord er fuldstændig opdigtet. Indvaanerne overdroge derpaa ved en Deputation Øen til Kong Frederik den 3die, som skjænkede Bornholmerne forskjellige Frihedsprivilegier og belønnede Hovedlederne i Opstanden.

Denne Opstand er den sidste egentlig historiske Begivenhed, som findes indskrevet i Øens Historie; Stridens Tummel forlod den lille Klippeø, som senere har gaaet en rolig og fredelig Udvikling imøde.

Kongerne Chr. d. 4de, Chr. d. 5te, Chr. d. 8de som Prinds og Fred. d. 7de have besøgt Bornholm. Paa Hjemreisen fra Rusland i Dagene 23—25. Aug. 1876 opholdt D. Majest. Kong Christian d. 9de og Dronning Louise samt D. kgl. H. Prindsesse Thyra og Prinds Valdemar sig paa Øen og besaae dens Hovedpunkter.

Paa Grund af Øens isolerede Beliggenhed have Bornholmerne længe bevaret et gammeldags Præg, som dog mere

og mere vil forsvinde under Nutidens raske Fremskridt og ved den lettere Forbindelse med Omverdenen. Blandt de endnu bevarede Eiendommeligheder maa særligt mærkes Sproget, som uden synderligt at afvige fra det øvrige Danske, har bibeholdt flere gammelnordiske Ord og Former. Ogsaa i Klædedragten findes endnu noget Gammeldags i Qvindernes Hovedpynt; man kan paa Helligdagene stundom see de gamle Koner med den eiendommelige Stads, som tidligere ogsaa bares af de Yngre, og

Hat og Hue.

Korsklæde.

Nølle.

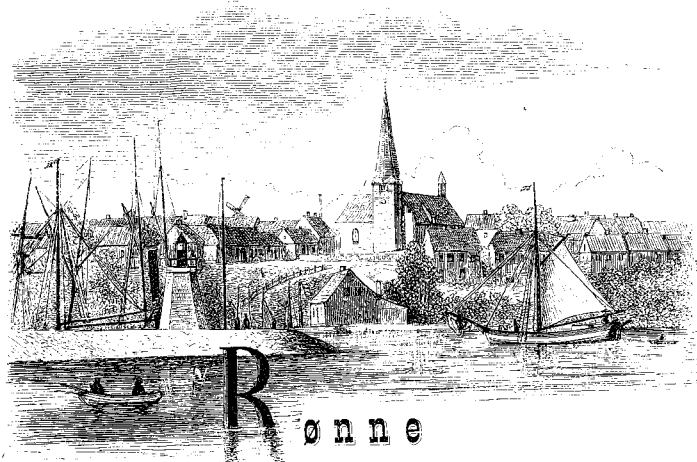
hvoraf vi her meddele de vigtigste Former. Korsklædet af hvidt Tøi er tæt sluttende omkring Hovedet over en lille fint tilvirket i Nakken opstaaende Hue; en Knipling ligger fladt over Forkanten omkring Panden og Kinderne. Hat og Hue er ligeledes tæt sluttende til Hovedet; den fintvirkede Hue gaar her ned i to Rundinger over Ørene, medens det med Randkniplinger besatte hvide Tøi, Hatten, løber ned i en Spids i Panden. Nøllen bestaaer af en hvid Hue, rundt besat med en 2—5 Tommer bred stivet Knipling, der danner en bred Pibekrands omkring Ansigtet. Saavel foran denne som bagtil paa Huen anbringes farvede Tøiblomster; i Sorg bruges sorte Baand og Blomster. Nøllen sees navnlig i Nexø.

Nutidens lettere Samfærdselsmidler have selvfølgelig haft en stor Indflydelse paa Forholdene, og paa mange Omraader spores en livlig Opkomst. Tre Dampskibe forbinde nu Bornholm med Kjøbenhavn, industrielle Foretagender og Fabrikker af forskjellig

Art ere igang, og flere af Havnene ere blevne udvidede under Skibsfartens Tiltagen i de senere Aar. Foruden det ny fortrinlige Fyr paa Hammeren ere nu to Fyrtaarne under Bygning ved Landets Sydende, Due Odde. Telegrafkablet, der gjennem Østersøen og Rusland forbinder Vesteuropa med Østasiens Lande, er lagt over Bornholm, som derved er rykket Omverdenen et betydeligt Skridt nærmere.

Efter dette Overblik paa Øens forskjellige Forhold ville vi nu begive os ombord i Dampskibet, som fra Kjøbenhavn damper ud gennem Rheden og syd paa ned ad Sundet ud i Kjøgebugt. Opper Amagers flade Land tegne Hovedstadens Taarne sig stedse mere og mere utydeligt og forsvinde omsider; Falsterbo høie Fyrtaarn kneiser nu tydeligt frem, Fyrskibet passerer og Kursen dreies mod Øst ud i Østersøen langs under den svenske Kyst. Anløber Skibet Ystad, da har man som oftest Tid nok til at aflægge Byen et lille Besøg. Til Hotel du Sud tæt ved Havnen, hvor man finder et veldækket Bord, har man gjerne Følgeskab af et lille Kor med et ustandseligt: Gie en Sjilling. Disse unge Menneskekjendere lade sig ikke forknytte selv af det mest fortrædelige Ansigt; de vide, at man er mere modtagelig for en blidere Følelse ved Bortgangen fra Hotellet. Det eneste Seværdige i Ystad By er den anselige Kirke med det smukke Taarn.

Touren fra Ystad til Bornholm kan stundom være noget ubehagelig, navnlig i det saakaldte Hammervand; men man er da sit Reisemaal nær, den fjerne Landstrimmel, som utydeligt dæmrer forude, træder efterhaanden klarere frem, og snart tegner Bornholms Nordkyst og Landets Høidepunkter, særlig Bakken med Ruths Kirke, sig tydeligt for Øiet; endnu en god Times Seilads og Skibet ligger i Havn.

ligger ved en lille Vig paa Øens Vestkyst. Byen maa allerede tidligt have havt Betydning som Handelsplads, da det vestre Herred fra gammel Tid benævnes Rønne Herred; den tæller over 6000 Indvaanere og har en forholdsvis betydelig Udstrækning, Husene ere eenetages paa nogle faa Undtagelser nær og ofte med tilliggende Haver. De to Torve, Storetorv med Raad- og Thinghus for Byen og vestre Herred og Lilletorv, ligesom de vigtigste Gader ere velbrolagte. Øens Amtmand og Commandant have Bolig her. Byen har Telegrafstation og Postkontor, hvorfra Post til de andre Byer, Theater og Hoteller (see tilsidst). Ved Havnen fandtes tidligere kun en Havnebro, beskyttet mod Søen ved et lavt udenfor liggende Rev. Dette benyttedes siden til Grundlag for en Havnemole, hvorved et rummeligt Havnebassin fremkom; 1876 tilfendebragtes den sidste betydelige Udvidelse, og Byen har nu en fortrinlig Havn med indtil 18 Fods Vandstand; selv i strenge Vintre holder den sig aaben for Is. Tillige findes her to Baadehavne for Fiskerne: Nørrekaas og Søndre Baade-

havn. De jevnlige Søskader i Østersøen synes at gjøre en Ophalingsbedding af Vigtighed. Skibsbyggeriet er ikke uden Betydning. Kirken, som ligger paa Bakken over Havnen, er opført i Slutningen af det femtende Aarhundrede af Kampesten og bærer et sort Træspir; den er ret rummelig, men frembyder ingen særlig Interesse. Byen har en høiere Realskole; udfør dennes Port paa Storegade betegner en firkantet Sten med Aarstallet 1658 Stedet, hvor Printzenskjold blev skudt. Oprindelig var her nedlagt 2 lange Sten — den anden efter Sagnet for hans trofaste Hund — men disse Byens eneste historiske Minder ere nu henflyttede til et nærliggende Havegærde. Hovedvagtsbygningen opførtes 1743 af Sten fra Hammershuus. Udenom Byen sees endnu Spor af Volde og Grave fra dens ufuldendte Befæstning. Lidt Syd for Rønne ligger Arsenalet med en smukt ordnet Vaabensamling samt det 1689 opførte runde Kastel, indenfor hvis 11' tykke Mure Øens Hovedforraad af Ammunition og Krudt opbevares. Her ligger ogsaa den hyggelige velvedligeholdte Kirkegaard. I Udsalgene af Terracotta- og Fajancesager (Hjort, Sonne og Sommer) findes mange smukke og billige Gjenstande, som kunne anbefales til Reiseerindringer. Af større industrielle Anlæg findes to Maskinværksteder, to Bryggerier og et Teglværk. Fra Rønne udgaae Øens tre Aviser. Har man Tid tilovers, kan man enten besøge det $\frac{1}{4}$ Mil Øst for Byen beliggende Lystanlæg Sommerlyst og de nærliggende Kaolinværker eller gjøre en Tour sydpaa til Stampen.

Rønne — Hasle.

Nord for Rønne fører Landeveien snart til Sandflugten, en større Skovplantning af Fyr, Birk og El, som strækker sig langs Kysten tæt op mod Hasle. Flyvesandet havde her leiret sig i betydelige Masser og trængte stedse videre ind over Landet, indtil Strækningen for et halvt Aarhundrede siden blev

beplantet. Gjennem Skoven snoer sig den smukke Kongesti, opkaldt efter Frederik den 7de, forbi Villa Nova et søgt lille Beværtningssted, og videre forbi en halv Snes i Række liggende Kjømpehøie, Tillehøie, til Blykobbeaaen, hvor Vandmøllen med »Prindsens Kilde« er et yndet Maal for de Spadserende. Midtvejs i Skoven, men nærmere Stranden, ligger Sorthat Kulværk, hvor de fortrinlige Lerlag findes; nordligere sees den mægtige Skorsten fra Hasle Værket. Værkerne ere nu mest anlagte paa Fabrikation af Mursten og Drainrør, i hvilken Hensigt der er opført smukke store Fabriksbygninger.

Ved Blykobbegaard fører en Vei østerpaa fra Hovedlandeveien til Nykirke, oprindelig Allehelgenes Kirke, en af de fire Rundkirker. Den bestaaer af et Rundhus, hvis nordre Dør er tilmuret, et firkantet lille Kor, Korrunding og senere tilbygget Vaabenhus. Særskilt Klokketaarn. I Rundhuset staaer en tyk Midtpille af tilhugne Sten, hvorfra en ringformet Tøndehvælving er spændt over til den 5' tykke Ydermur. Mod Nord i et lille Murfremspring er Opgang indvendig fra til anden Afdeling; her er Midtpillen af raa Sten. Trappen fører videre op, men den øverste Afdeling er nedbrudt; Reparationer i vestlige Mur tyde paa, at saadant kan have været nødvendigt. Det raa Byggearbejde røber en høi Alder, og vistnok er denne Kirke den ældste af de fire Rundkirker. Navnet »den ny Kirke« lader ialfald formode, at denne Bygningsmaade ikke var seet før paa Øen. I Vaabenhuset staaer en Runesten, hvorpaa læses: »(. . . satte Sten) denne efter Sven Søn sin, Dreng (god og) Ran, Enke Guthbr(ants). Krist hellige hjælpe (deres) Aand«. Tæt ved Nykirke ligger Vællensgaard, ved hvilken findes en smuk Gravhøi med en Kreds af mindre Sten forneden og en stor Bautasten paa Toppen; Høien er et gammelt Baunested.

Veien fører forbi Nykirke videre i N O gjennem et efterhaanden mere bakket Terrain til Clemens Kirke, hvorfra man har en vid Udsigt. Kirken dannes af Underdelen af et

Taarn, Langhus med senere indsatte Hvelvinger, firkantet Kor og Korrunding. Taarnets nederste Afdeling er overhvelvet mellem den nordlige og sydlige Mur. I sydlige Mur Opgang til andet Stokværk. Hvelvingen er her nedbrudt ved Taarnets Nædtagelse efter et Lynnedslag; Trappen videre op er ligeledes afbrudt. Under Gulvet i Skibet findes en gammel muret Begravelse. Vaabenhuset er senere tilbygget; særskilt Klokketaarn. Paa Kirkegaarden staae to Runestene; den ene beretter, at »Sven og Ketel reiste denne Sten efter Vitkar, Fader sin.« Den andens Indskrift lyder: »Silfur lod reise Sten denne efter Audbjarn, Bonde sin. Krist hjælpe Audbjarns Sjæl i Lys og Paradis. og Sankt Mikael i Lys og Paradis«.

Hovedveien, som vi nu vende tilbage til, fører fra Blykobbegaard nordefter forbi

Runesten ved Brogaard.

en stor Brandpletsplads ved Mulebygaard og forbi flere smukke Kjæmpehøie. En halvanden Mil fra Rønne, hvor Veien svinger i Vest ved Brogaard, staaer i Hjørnet af en lille Skov en prægtig stor Runesten, Brogaardstenen, som Tiden med sin fredende Interesse har givet en smuk Opstilling; dens i store Bugtninger sammenslyngede Skrift fortæller at: »Svenkr lod reise Sten denne efter Toste Fader sin og efter Alflak Broder sin og efter Moder sin og efter Søster sin.« Den sidste Del af Veien, gennem venlige

Smaaskove og over rislende Aaløb, har fulgt tæt langs Grænd-

sen af Klippeformationen, hvor Hoglebjerg og Duebjerg hæve sig i Øst. En Fjerdingvei Nord for Brogaard aabner sig en smuk lille Klippedal, Svartingedalen, hvor Klippesiderne vel ikke ere synderlig høie, men som dog indeslutter det Karakteristiske for Øen: de haarde Klipper omgivne af frodige, grønne Træer.

Hasle

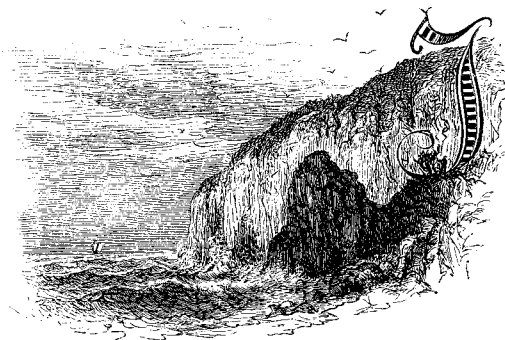
beliggende paa Vestkysten er ligesom Rønne af utvivlsom gammel Oprindelse; Nørre Herred kaldes meget tidlig Hasle Herred. Kysten er paa dette Sted temmelig høi og ikke heldig for Opkjørselen fra Havnen. Denne har indtil 11 Fods Dybde og er i de senere Aar, navnlig af Hensyn til de nye Anlæg ved de nærliggende Kul- og Teglværker, istandsat med stor Bekostning; men Byens Beliggenhed saa nær det af Naturen mere begunstigede Rønne er ikke heldig. Kirken, opført af Kampesten, har et lille sort Spir. Paa Kirkegaarden staaer en Rune-sten, »Marevadstenen«, hvorpaa læses: »Aulak lod reise Sten denne efter Sasur, Fader sin, Bonde goden. Gud hjælpe Sjæl hans og Sankt Mikael«. Paa Torvet ligger Raad- og Thinghuset for nørre Herred. Ved Posthuset er Telegrafstation. Postvognen mellem Rønne og Allinge kører gjennem Hasle. Gjæstgiverier, see tilsidst. Dampskibsforbindelse med de østbornholmske Byer og Kjøbenhavn. Byen er bekjendt for sine dybe Brønde, som den Reisende ikke maa forsømme at kaste et Blik ned i. Hasle Kommenaqvavit er ikke uden Grund i godt Ry paa Øen.

Fra Hasle løber en Vei nordefter til Johns Kapel og Vang, hvorimod den jevnt stigende Hovedvei fører mod Nord-ost til den i en god halv Mils Afstand paa et anseligt Høidepunkt 436' beliggende Ruth's Kirke, hvorfra man nyder en

herlig Udsigt ud over det omliggende Landskab og den vidstrakte Havflade.

Kirken, oprindelig St. Andreas Kirke, bestaaer af Taarnet med stor Bue til Langhuset, Kor, Korrunding og gammelt Vaabenhus. To Nicher forneden af Korbuens Sider. Korrundingen er udvendig ved otte Pilastre delt i syv Felter og smykket med udhugget Arbeide i Fraadsten. Taarnets nederste Hvælving har havt en gammel Indgang i Vest, som er spærret ved udvendig Tilmuring. Opgangen er i Nord til 2den Etage, her ligeledes hvælvet Loft. Trappe i vestlige Mur til 3die Stokværk. Særskilt Klokketaarn. En ny Tilbygning er opført mod Nord, hvorved Kirken er betydeligt udvidet.

Fra Ruth's Kirke fører Hovedveien videre i N O forbi Ols Kirke til Allinge, Sandvig og Hammershuus. En anden baade smukkere og kortere Vei til Ruinerne dreier af i Nord lige ved Kirken. For atter at komme tilbage til Routen langs Kysten følges en Bivei, som Vest for Kirken svinger mod Havet. Ned ad en ingenlunde magelig, stenet Skraaning slynger den sig over Kjæmpeaaen og det med Elletræer bevoxede Dalstrøg, stedse nærmere Kysten ved Johns Kapel, i hvis Nærhed findes flere Gaarde, hvor Beboerne ere vante til at tage imod Reisende: Spanners Gaard, Høiegaard og den nærmest Kysten liggende Enesgaard. Foran os ligger nu et stenrigt Landskab med Lyng og Enebærbuske og med prægtige steile Affald ud mod Havet, hvortil man kun har en kort Spadsere-tour.

John's Kapel er Nordvestkystens smukkeste Klippeparti. Gjennem en smal Fjeldrevne fører en steil Trappe fra den 130' høie

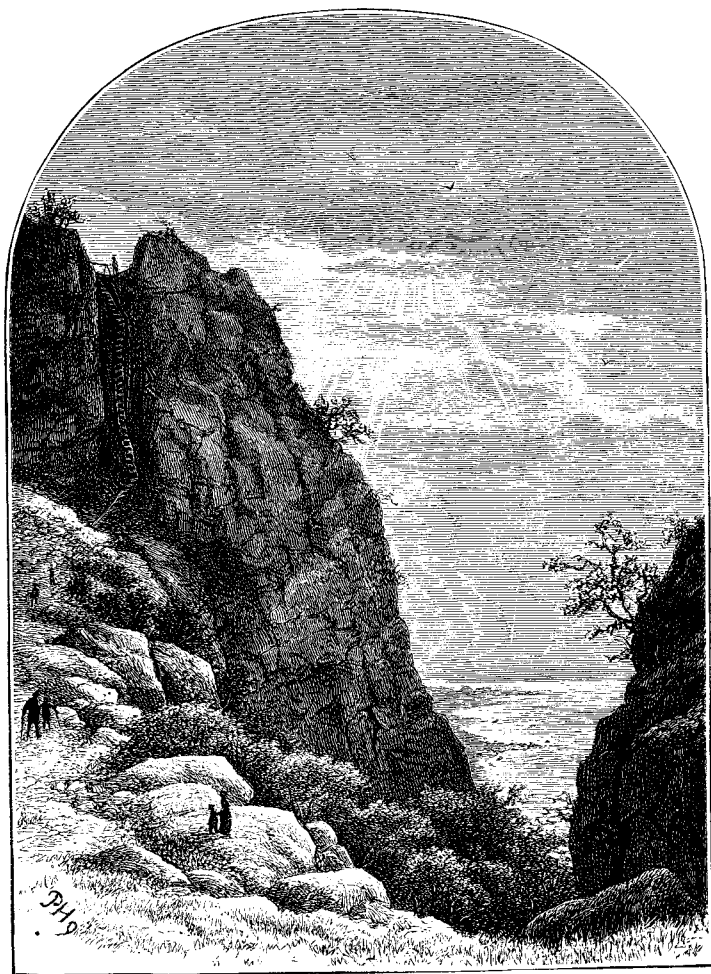
Skrænt ned mod Stranden. Blomster og Smaabuske myldre frem fra Revnerne i de lodrette mosbegrøede Stenvægge, hvorunder de nedstyrtede Klippeblokke dækkes af et tæt Krat af Brombær og Hyld. Stedet har sit Navn af en isoleret Klippe, foroven dannet ligesom til en Talerstol; en smal Indgang underneden i Havbrinken fører ind til en lille Hule, hvor ifølge Sagnet en Eneboer John skal have havt sit Opholdssted og oppe fra Klippen talt Christendommens Ord til de paa Stranden forsamlede Hedninger.

Det er især heldigt at besøge Johns Kapel, naar en Vestenstorm sætter Søen op mod Kysten. Mod den hvide, lodrette Klippe, Hvidkleven, bryder Søen da i sin fulde Styrke og kaster de fremvæltende Bølgers Skum tilveirs i Klippens hele Høide. Gjennem Stormen lyde de gennemtrængende Skrig fra de talrige Fugleskarer, som bygge i Klipperevnerne. Syd for Kapellet paa den af nedfaldne Stenmasser opfyldte Kyst findes et Par Grotter. Den lille ovenstaaende Vignet viser den mørke Kapelklippe, som træder frem foran Hvidkleven. Paa det større Billede sees den høie Trappenedgang og Udsigten sydefter langs Kysten.

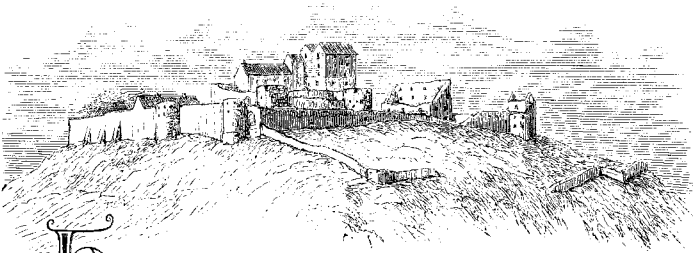
Fra John's Kapel fører en Gangsti langs Kystskrænten til Hammershuus over Ringebakkerne (Store R. 292' høi) og Slotslyngen. Touren er lidt anstrængende i den høie

Lyng med de sammenkastede Klippeblokke, men lønnende ved den storartede Udsigt. Omtrent midtveis overraskes man pludselig ved at see Fiskerleiet Vang ligge midt imellem Klipperne ved Stranden. Det er en romantisk lille Plet, og man venter mindst i denne alvorlige Natur at træffe venlige Boliger med Haver og en lille Lund paa den terrasseformige Skraaning. Havnen er vel kun en miniature, men dog rummelig nok for Stedets Baade. Frokost og Kaffe kan faaes hos en af Fiskerfamilierne. Saafremt Aarstiden har været noget regnfuld, maa man ikke forsømme at gaae lidt Nord paa, hvor en Bæk har sit Udløb ned over Klipperne og danner et lille Vandfald.

Til Slotsruinerne har man en smuk Fodtour ved fra Vang at følge Havbredden et Stykke og derpaa arbeide sig op ad den forvitrede Klippeside til Slotslyngen. Man kan ogsaa fra Vang gaae gjennem den smukke Skovdal Finnedalen, indtil man møder den fra Ruth's Kirke kommende Kjørevei. Denne fører først gjennem Sognets smukke og velopdyrkede Landskab, men snart forandrer Naturen sig, efterhaanden blive de omliggende Gaarde færre, vidtstrakte lyngklædte Klippemarker ligge foran, og man seer kun et enkelt Hus, hvor en Strimmel Jord har kunnet lade sig rense for Sten og indlægge til Avlsbrug. Over Finnedalen fører Veien gjennem den paa Slotslyngen plantede Ungskov af Birk og El, rundtom sees Klippefladen hæve sig frem over Lyng og Enebærbuske, et Par Sandbakker gjøre af og til Veien besværlig for Hestene, da aabner Skoven sig, og Slotsruinerne hæve sig paa Banken ligefor. Et Øieblik efter gjøres Holdt ved et af de to Huse nærmest Ruinerne. I det ene er i de senere Aar indrettet et lille Gjæstgiveri; ogsaa i det andet finder man en venlig Modtagelse, og Beboerne ere belavede paa at skaffe Natteleie for de Reisende.

Klippeparti ved Johns Kapel.

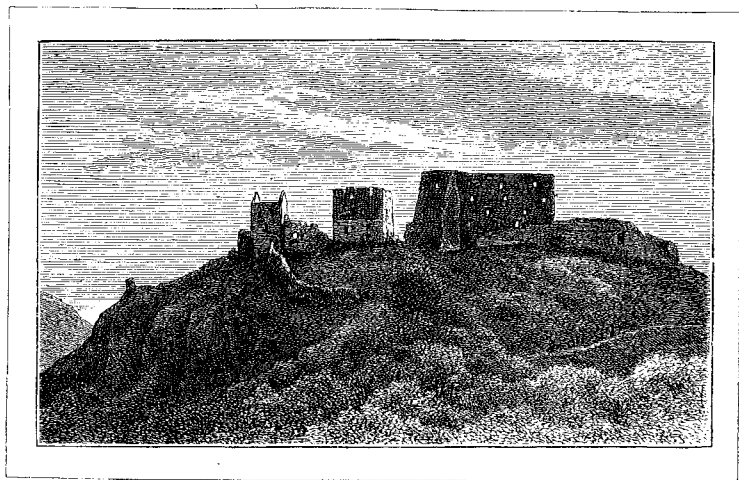
Hammershuus Slot er opført paa en 252' høi, næsten ubestigelig Klippeknude med dybe Dale paa de tre Sider. Den fjerde, vestlige Side vender ud mod Søen, hvor den steile, skjærfulde Kyst forhindrer enhver Landgang. Slotsklippens Sider hæve sig lodrette mod Syd og Nord; mod Øst er Skraaningen noget jevnere, og her findes Adgangen til Slottet. Stedet har saaledes af Naturen været en fortrinlig befæstet Borgplads. Middelalderens Optegnelser nævne intet Aarstal for Slottets Opførelse; i Almindelighed findes urigtigt angivet, at Valdemar den Store skal have bygget Hammershuus 1159 mod Vendernes Anfald; men det maa uomtvistelig antages at være anlagt af en af Lunds Erkebisper, og alle Data pege da hen paa de store Stridigheder mellem Christopher den 1ste og Erkebiskop Jacob Erlandsen midt i det 13de Aarhundrede. Efter den kongelige Hærs Nederlag paa Oen 1259 trak Erkebispens Broder Andreas Erlandsen sig tilbage til Hammershuus, som det først efter flere Aars Forløb, 1265, lykkedes Kong Erik Glipping at indtage. 1276 tilbagegaves Oen og Slottet til Bispesædet. Under den følgende Strid mellem Erik Menved og Erkebisp Jens Grand var Hammershuus dennes faste Tilflugtsted, hvor Kong Erik Glippings fredløse Mordere fandt Beskyttelse bag de sikke Mure. Efter et haardt Fangenskab paa Søborg Slot i Sjælland lykkedes det Erkebispens at undvige af sit Fængsel og at slippe over til Hammershuus (1295), hvorfra han derpaa førte sine Klager mod Kongen. Den senere

Erkebisp Esger Juel aabnede ligeledes Slottet for Rigets Fjender, men maatte fortrække over til Sverrig, hvorpaa Kongens Marsk Ludvig Albrektsen besatte Øen og tvang Slottet til Overgivelse 1319. 1321 tilbagegav Christopher den 2den atter Erkebispen Besiddelsen. Ludvig Albrektsen sluttede sig senere til Esger Juel mod Kongen, hvorpaa dennes Marsk Peder Vendelbo indtog Slottet efter 16 Maaneders Beleiring 1325; allerede Aaret efter gik det dog igjen tilbage til Erkebispen, hvorpaa det, med Undtagelse af en kort Periode under Valdemar Atterdag, var i Kirkens Besiddelse i de følgende 200 Aar.

1522 inddrog Christian den 2den Øen og Slottet under Kronen, og Hammershuus modtog nu en kongelig Hovedsmand. Samme Aar hen paa Sommeren ankrede den fjendtlige lybske Flaade op under Nordkysten; Hammershuus indtoges og ødelagdes, og Besætningen nedhuggedes. Jens Andersen Beldenak, Bisp af Fyen, som dengang var hensat her som Kongens Fange, blev befriet af sit Fængsel. Efterat Kong Frederik den 2den havde overladt Lybek Øen paa 50 Aar, holdt de lybske Fogder Hus paa Slottet indtil 1575, da det atter fik danske Befalingsmænd. 1645 havde Slottet en kort Tid svensk Besætning, efterat Holger Rosenkrantz havde overgivet den under Tidens Fremadskriden skrøbelige Fæstning til den svenske Admiral Wrangel. I April 1658 efter Øens Afstaaelse til Sverrig overdroges Befalingen til den svenske Commandant, Oberst Printzenskjold. Efter dennes Drab i Rønne den 8de Decbr. maatte Slottet tre Dage senere overgive sig til Landets Indbyggere. Som Fæstning havde det nu ved Skytsets større Fuldkommenhed udspillet sin Rolle, og efter Christiansøes Befæstning 1684 forfaldt det snart fuldstændigt og benyttedes mest som Fængsel. Corfitz Ulfeld og Leonore Christine sade fangne her Juli 1660—Decbr. 1661. Et Forsøg paa Flugt i Marts 1661 mislykkedes; de slap i en ynkelig Tilstand ned ad de steile Klipper og naaede Sandvig, hvor de bleve grebne.

Senere sad den bekjendte Fritænker og Guldmager Johan Dippel her i Fængsel.

1736 laae flere af Bygningerne i Ruiner, som ovenstaaende Billede seet fra Slotslyngen viser; dog vedligeholdtes endnu i nogle Aar Vagten paa Hammershuus. 1742 begyndte en regelmæssig Nedbrydning for Regjeringens Regning, og snart efter stod det store Bygningscomplex uden Tag. Af Stenene førtes en Del

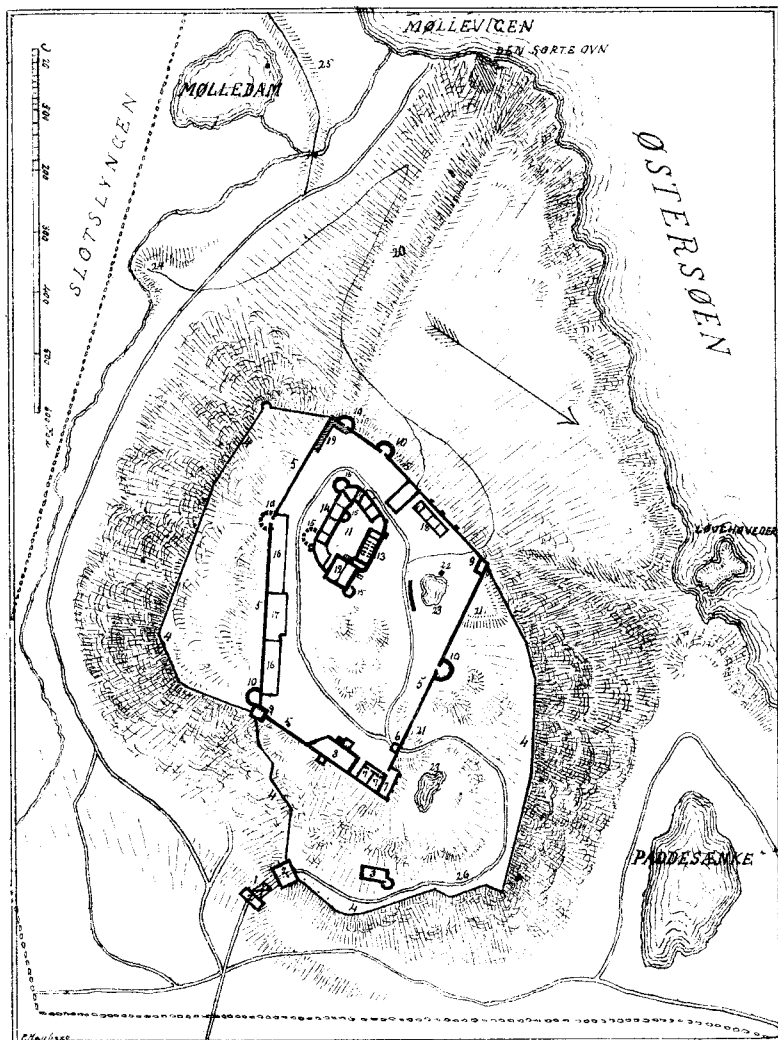
Hammershuus Ruin, seet fra Holdepladsen.

til Rønne for at benyttes til Hovedvagsbygningens Opførelse 1743. De gamle Slotsmure laae nu ganske uden Tilsyn, og Bønderne kjørte Aar efter Aar nedbrudte Sten bort derfra; da udstedtes endelig Forordningen af 21de April 1822, som forbød dette Uvæsen, og den nyere Tid søger at bevare det Tiloversblevne og gjøre Fortidens Uret god igjen.

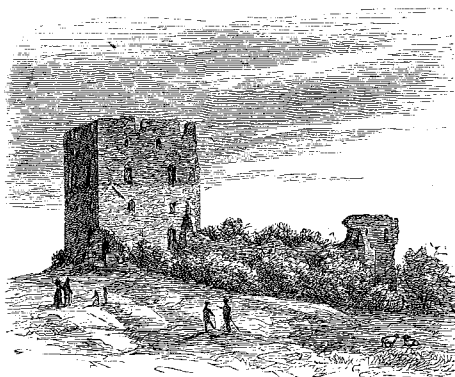
Vi ville nu vandre op i Slotsruinen og bede Læseren kaste et Blik paa hosstaaende Grundtegning. 1. Den gamle spids-

buede Slotsbro, hvis ene Side nu er nedfalden. 2. De ydre Porthuse; Grunden kan spores af det ene indenfor Broen, det andet udenfor er fuldstændig forsvundet. 3. Spor af en firkantet Bygning med rundt Hjørnetaarn; her skal i gammel Tid Hammershuus Brothing være holdt. 4. Den lave, meget gamle Ringmur paa Klippen udenom Fæstningen, mod Syd helt nedfalden. 5. Fæstningsmuren, den nordlige og vestlige Side endnu meget anselig, navnlig den sidste ud mod Havet indtil 30' høi. 6. Slotsporten. 7. Tre Hvælvinger, hvoraf den nordlige ikke udgravet. 8. Den gamle fire Stokværk høie Magazinbygning, hvor fordem Landets Skatteydelser in natura oplagdes; den østlige Mur har trodset Tidens og Stormens Magt, støttet af den udvendige svære Pille. 9. To firkantede Taarne, det sydøstlige endnu smukt vedligeholdte med de spidse Gavle benævnes med Urette Ulfeldts Taarn. Af det nordvestlige Hjørnetaarn staaer kun Grunden; man har herfra et imponerende Skue ned i Dybet, hvor Bølgerne bryde omkring et fritstaaende Klippeskjær, Løvehovederne. 10. Halvrunde Taarne, de saakaldte Runddele udvendig paa Fæstningsmuren; navnlig er det paa den nordlige Mur smukt og anseligt. Ved det sydvestlige har man en herlig Udsigt ned over Landet og den lange Klippekyt. 11. Den indre Slotsgaard. 12. Det sex Stokværk høie Manteltaarn, hvor Bisperne og senere de lybske Hovedsmænd havde Bolig. En af disse Schweder Ketting lod det restaurere, hvorfor det ogsaa benævnes Lybeekkertaarnet. Endnu findes to dybe Kjælderrum, Levninger af Mellemmure, Skorstene m. m. Det havde fordem et dobbelt Tag ligesom Aakirke. 13. Kirkefløien, hvis nordlige Ydermur endnu sees. Paa den lille Afbildning Pag. 25 af Slottet Aar 1736 sees Manteltaarnet og Kirken endnu i hel Stand og under Tag. Kapellet var omtrent 34' langt og 16' bredt. Loftet nedstyrtede i Slutningen af forrige Aarhundrede. Over Kirken fandtes en stor prægtig Sal, hvor

GRUNDTEGNING AF HAMMERSHUUS SLOT.

kongelige Gjæster havde Ophold. Ulfeldt og Leonore Christine havde deres Fængsel her, indtil de havde gjort det mislykkede Forsøg paa Flugt. De bleve da indsatte i Manteltaarnet i særskilte Rum. 14. Den vestlige og sydlige Fløi, hvori Smedie og Værelser for Besætningen. Det øvre Stokværk beboedes paa Christian den Fjerdes Tid af Lehnsmændene. 15. Tre udvendige og et indvendigt halvrundt Taarn vare anbragte paa de indre Slotsbygninger. 16. To Staldbygninger og 17. Kornladen laa ved den søndre Fæstningsmur. 18. Grunden af

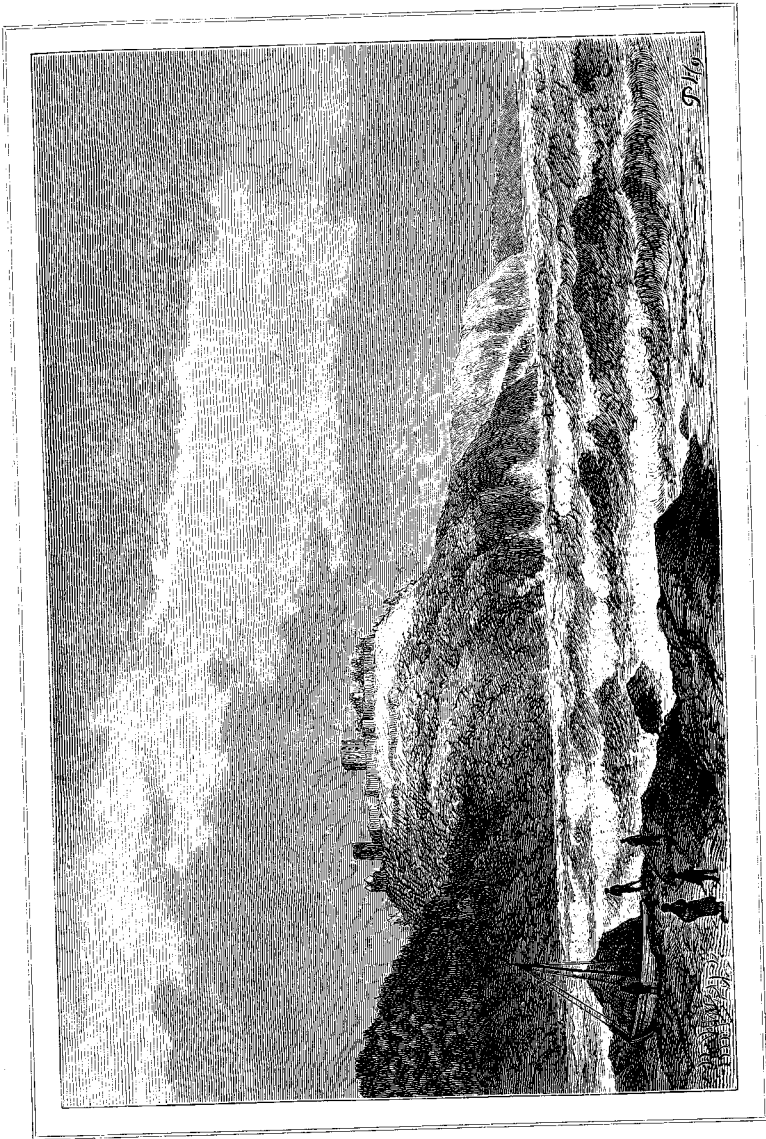
Manteltaarnet.

Vicecommandantens Bolig, den sidste større Bygning som opførtes paa Slottet. 19. Gammel Løngang indenfor Fæstningsmurens sydvestlige Hjørne med to nu tilmurede Udgange i Syd og Vest; den sidste stod i Forbindelse med 20. Løbegraven, som fører ned mod Søen over Klippe-grotten, den sorte Ovn. 21. To Voldtrekanter ved den nordlige Fæstningsmur. Ved 22. fandtes en stensat Brønd, som nu er sammenstyrtet og forsvunden. 23. To Smaadamme, af hvilke den ved Slotsporten selv i varme Somre sjelden udtørres. Slottets Vandmølle laa fordem i Dalen Syd for Slottet, der hvor nu

en Bænk er anbragt paa den fremspringende Jordtomt 24. 25. En Dæmning ud mod Møllevigen, som stoppede for Vandet af den gennem Dalen løbende Bæk, hvorved den Lavning, hvori Mølledammen ligger, sattes under Vand. Ogsaa mod Nord ligger en Dæmning langs Kysten udenfor den nu næsten tilgroede lille Sø, Paddesænke. 26. Den gamle Opkjørsel kan endnu sees at have været brolagt. Østen for Slottet paa Bakken laa Slotsmøllen; Stedet kan kjendes endnu.

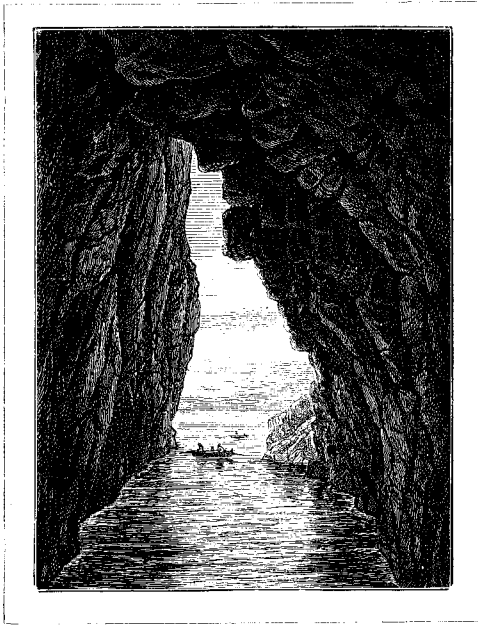
En frodig Vegetation trives i Dalene under Slotsklippen, som stolt kneiser op over de friske Aske- og Elletrær; løsrævne Klippeblokke og nedstyrtede Murbrokker dækkes med et tæt Vildnis af Brombærbuske, vilde Roser og altslags Buskads; og naar Sommersolen er dalet ned under Havet, og de skrigende Alliker og Falke have søgt til deres Reder i de forfaldne Taarne og Murhuller, gjenlyder Aftenstunden af de klare Nattergaletriller nede fra Dalene og ovre fra den romantiske lille Klippekløft, Paradisdalen.

Som Grundtegningen viser, føre forskjellige Veie og Stier opover og ned omkring Slotsklippen. Særligt maa fremhæves Udsigten fra Slotslyngen, hvor den smalle Sti snoer sig sydpaa langs Kysten. Man har herfra det bedste Overblik over Ruinens enkelte Dele, og fra dette Punkt er det lille Billede Pag. 25 af Slottet Aar 1736 taget. Paa en frisk og klar Eftermiddag frembyder Landskabet et overraskende skjønt Skue; opover Lyngbakken og de unge af Blæsten bøiede Birketrær hæver Slotsklippen sig med de gamle Mure og Taarne, som gløde i den nedgaaende Sol. Længere borte hviler Hammerens øde, mægtige Stenmasse med det ensomme Fyrtaarn paa sin Ryg. Vindens Susen og Bølgenes Bryden under Kysten forhøie Virkningen af det stemningsfulde Billede. — Under Slotsklippens nordlige Side kan man komme ned til Løvehovederne; med Paalandsø maa man ikke forsømme herfra at betragte den skummende Brænding.

Hammershuns seet fra Senebugten.

Enten over de nordfor Slottet liggende Galgebakker, hvor der tidligere stod en Del Bantastene, af hvilke endnu kun en eneste er tilbage, eller omkring ad Sandvigveien kommer man til Sænebugten, hvorfra man seer Ruinerne kneise stolt paa den høie Klippeknude; det større Billede er tegnet h rfra. Manden i det underveis passerede lille Hus har sin Baad liggende her og besørger Roningen for de Rei-

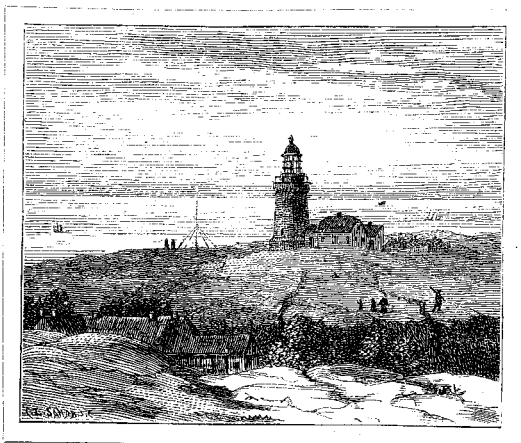

Den vaade Ovn.

sende ned langs Kysten. Baaden sætter sin Kurs over til den vaade Ovn, en c. 120' dyb og 40' høi Indskjæring under Klippen; de høie af Bølgerne afglattede Sider hvælve sig til en prægtig Grotte op over den speilblanke Flade. Paa en klar Sommerdag mod Solnedgang spille de mørke Klipper og

det klare Vand i en Rigdom af Farver, hvorigjennem de neddryppende Vanddraaber blinke mod Lyset.

Fra den køjelige Grotte styrer Baaden Syd paa forbi Jomfruen, en af Feldspath-Kvarts dannet Figur, hvis hvide Masse paa den mørke Strandklippe flygtig kan minde om en henstrakt, kvindelig Skikkelse. Derpaa omseiles Løvehovederne, og tilsidst gaaer Farten ned til den sorte Ovn, som dog er langt

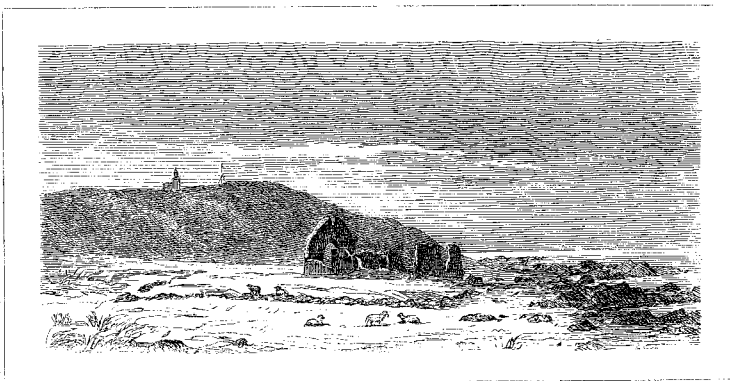

Hammershuus Fyr.

mindre end den, vi have besøgt. Denne mindre Ovn ligger ganske tæt ved Mølleviggen, hvor Baaden efter Ønske kan lægge til; med Behændighed og Dristighed kan det i ganske stille Veir lykkes fra Landsiden at naae ud omkring Skjæret til Grotten; men Vandet er dybt, Klippen slimet og Forsøget maa derfor fraaades.

Veien er noget trættende opad Hammerens glatte Græskraaninger og afslebne Klippeflader. I en dyb Fjeldkløft sees pludseligt Tagryggen af Fyrbetjentenes Bolig, som her ligger i Læ og omgivet af en lille Have. Fyret laa tidligere paa det

272' høie Steilebjerg, hvorfra der fra Begyndelsen af Aarhundredet om Natten blev vedligeholdt et Blus, som var Forløber for det 1837 tændte Lampefy. 1871 afløstes dette af det nuværende paa Ørnebjerg. Dette er et fast Lindsefy af første Orden, anbragt paa et 40' høit rundt Taarn af Granit, som er brudt paa Stedet. Ved Hammershuus Fyr er tillige Signalstation for de forbiseilende Skibe. En smuk Udsigt har man herfra ud over Landet: Tilhøire sees Ruinen, fjernere Fiskerleiet Vang, ligeoverfor paa Bakken den tidligere Slotsladegaard, Hammersholm, omgivet af et frisk Skovdrag og tilvenstre i Øst Husene i Sandvig By. Mellem Steile- og Hjortebjerg i Nord og Langebjerg i Syd ligger den indtil 42' dybe Hammersø, godt 2000' lang og af et Areal paa omtrent

Salomons Kapelruin.

18 Tdr. Land; Overfladen ligger 25' over Østersøen. Den sandede Dalsænkning omkring Søen er saa lav, at Hammeren paa længere Afstand for de Forbiseilende synes at være en Ø for sig. Hammeren blev for nogle Aar tilbage solgt til et Interessentskab, som har anlagt Stenhuggeri her. Yderst i Nord under Ørnebjergget sænker Hammeren sin Stenmasse

ned i en Lavning, hvor man møder en Flyvesandsstrækning Sandhammeren. Ved den skjærfulde Kyst, som her danner en lille naturlig Havn, ligge Ruinerne af det i Bispernes Tid opførte Salomons Kapel. Forfaldne Mure sees endnu af et 43' langt og 23' bredt Langhus med et firkantet Vaabenhus, hvis Indgangsside er ret godt bevaret. Materialet er utilhugne Sten med iblandede brændte Sten. Udenom Kapellet sees Grunden af det omliggende Kirkegaardsgjærde, i hvis nordvestlige Hjørne kun nogle faa Skridt fra Stranden findes Salomons Kilde, hvis Vand man tidligere antog havde en lægende Virkning. Kapellet skylder sikkert Kilden sin Tilblivelse; det er blevet benyttet til Gudstjeneste, naar de Syge til bestemte Tider af Aaret søgte hertil for at hente Lægedom. Endnu kan spores Indgjærdinger, sandsynligvis efter fordums Fiskerhytter som ere blevne forladte ved Sandets Fremtrængen. Efter et gammelt men tvivlsomt Sagn skulle Bjælkerne være nedbrudte 1645, og Kapelklokken være ophængt i Allinge Kirke. Den hosstaaende Afbildning viser Kapelruinen beliggende ved Kysten og i Baggrunden Hammeren med Fyret.

Sandvig — Allinge — Rø.

Sandvig, Kongerigets mindste Kjøbstad, bestaaer af fire Gader eller Veie med omtrent 60 Huse, som ligge omgivne af venlige Smaahaver langs den klippefulde Kyst. Havnen er kun for mindre Fartøier. I Sandvig findes et militairt Materialhus. Czar Peter den Store har opholdt sig paa Grund af Modvind nogle Dage i Sandvig.

Et Kvarters Vei længere frem naaer man Allinge, en venlig lille By med noget over 800 Indbyggere. Havnen er med stor Bekostning sprængt ud af Klippebunden til en Dybde af 12 Fod. Stormfloden den 13de Novbr. 1872 jevnede den ydre Mole fuldstændigt, og de indstyrtede Stenmasser gjorde

Havnen i et Par Aar utilgjængelig for større Skibe. Skibsbyggeriet har som oftest et Fartøi paa Stabelen. I Kirken, opført ved Aaret 1500 af utilhugne Sten, begravedes den lybske Hovedsmand Blasius von Wickede 1547, hans Ligsten staaer nu i Vaabenhuset. 1ste Pintsedag 1687 overværede Christian den 5te Gudstjenesten her. Paa Kirkegaarden staaer Kongeveistenen, en smuk Runesten, hvorpaa læses: »(..og) Brune og deres Brødre lode (reise Stenen) efter Thorlak Fader sin og Esker Broder sin.« Allinge er Annex til St. Ols Kirke, hvor Præsten boer. Telegrafstation findes ved Posthuset; kjørende Post over Hasle til Rønne. Gjæstgiveri (see tilsidst).

Allinge er et behageligt Sommeropholdssted ved den smukke Kyst og den friske Sø; under vestlige Storme lægge sig stundom flere hundrede Skibe tilankers i Læ under Landet, og mangfoldige Lanterner lyse da om Aftenen ude paa Havet. Byen ligger bekvemt for mindre Udflugter i den omliggende smukke Natur, og nogle Dage ville være vel anvendte til Ophold her; kun en god halv Times Spadseretour fører til Slotsruinerne. Forbi den nye Kirkegaard naaer man snart et Granitbrud, hvorfra en herlig Udsigt aabner sig udover det omliggende Landskab og Skovene omkring den smukke Eien- dom Hammersholm, tidligere kaldet Slotsvangegaarden. Af Oldtidsminder findes Vest for Gaarden Blaaholt flere Bauta- stene, Gravhøie og Røser.

I smukt Veir kan det anbefales til Afvexling at forlade de støvede Landeveie og trættende Spadseretoure og fortsætte Touren fra Allinge ned til Helligdomsklipperne i Rø Sogn til- søes. Touren tilfods langs Stranden frembyder flere inter- essante Punkter, saaledes den smukke Klippedal Storedal og sydligere, ved Fiskerleiet Kaas, Stammershald med

Gravhøie, Bautastene og Stenrøser. Vi ville imidlertid følge Hovedveien, som fører temmelig opad Bakke, og hvorfra en smuk Udsigt aabner sig nedover Kysten til den fremspringende Gudhjemspynt.

Tre Fjerdingvei fra Allinge kommer man forbi Rundkirken St. Ols Kirke, som man ikke bør undlade at tage i Betragtning, navnlig hvis Routen ikke senere fører forbi nogen Rundkirke. Kirken, opført af raa Sten, bestaaer af et Rundhus 32' i Diam. og et lille tilstødende Kor med Korrunding. Senere tilbygget Vaabenhus. Særskilt Klokketaarn. I Rundhuset staaer en Midtpille 5' i Diam. af tilhuggen Granit, hvorfra en kredsrund Tøndehvælving 16' høi er spændt over paa Ydermuren. Nordre Indgang er omdannet til Vindue. I et Murfrespring ved Koret fører Trappen op til andet Stokværk, hvor Midtpillen er 8' i Diam. og Hvælvingen forholdsvis høi 13', hvorved denne Rundkirke faaer en mere slank Form end de andre. Ved Gulvet tre Render til Vandaffløb. I tredie Stokværk med en Murpille 5' i Diam. findes 9 større for en Del tillukkede Muraabninger. Kirken er nylig underkastet en grundig Reparation med alt Hensyn til dens Eienommeligheder.

I Nærheden af Kirken ligger Pilegaarden med en større Brandpletsplads. Tæt Nord for Kirken svinger Veien i Sydøst og løber parallelt med Kysten ned til det for sin rige, herlige Naturskjønhed bekjendte Rø Sogn, hvor friske Smaalunde og skovkrandsede Aaløb vexe med Kornmarker og Enge. En lille Mil fra Ols Kirke ved Skolen dreier en Bivei mod Øst, og det gaaer nu rask ned ad Bakke mod Søen til den lige ved Havskrænten liggende Helligdomsgaard.

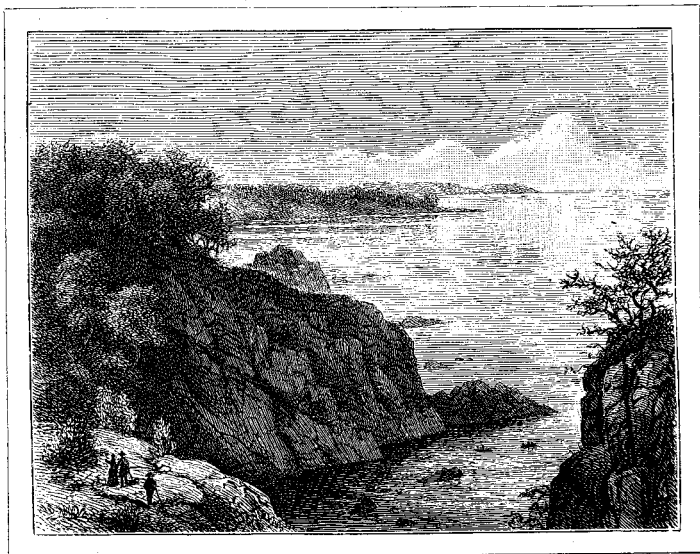
Rø.

elligheden i Rø har fra gammel Tid været et af Øens Beboere meget søgt Sted; dog var det dengang mindre Naturens rige Skjønhed, som drog de gamle Bornholmere herhid, i den Henseende er Nutiden mere skjøn som. Hvad der for dum gjemte en saa stærk Tiltrækningskraft, var et af de Besøgende nu kun

lidet ændset og flygtigt betragtet Punkt: den hellige Kilde, en ganske nær Havet fremvældende Ferskvandskilde, hvis Vand antoges at have styrkende og lægende Virkninger. Ligesom ved Salomons Kilde var et lille Kapel, Trefoldigheds-Kapel opført her; dets Grundstene tæt ved Skrænten oprødes for en Snes Aar tilbage. I den blindt troende Tid, i Bispevældens Dage, var Stedet navnlig St. Hansnat Samlingsplads for tilstrømmende Syge og Værkbrudne, som holdt Andagtsøvelser i Kapellet og drak af det undergjørende Vand, som blev bragt op fra Kilden. Men efterhaanden tabte Troen paa Vandets Kraft sig, og der blev da drukket mere Brændevin end Vand, som en gammel Beretning meddeler.

En lille Sti fører fra Gaarden ned til Havet og snoer sig langs Randen af den skovbevøxede Klippeskraent. I dybe Indskjæringer trænger Søen ind mellem de c. 70' høje Klipper, hvis steilt afskaarne Sider dækkes af tæt Mos og kraftige Vedbendranker. Oppe fra de høje Pynter har man en herlig Udsigt dels mod Nord, hvor Dyndaleskoven strækker sig ned mod Søen, og Hammeren hæver sig fjernt i Horizonten, dels syd-

efter forbi den stærkt forrevne Kyst med dens eiendommelige Klippeformer til Gudhjemspynten. Er man let tilbens, er det en ringe Sag at stige ned gennem Kløfterne til Kysten, hvor man paa nært Hold kan betragte de mange smukke Steder og med frisk Paalandsvind have stor Fornøielse ved at see Bølgerne rulle frem over Skjærene.

Udsigt ved Helligdommen nordefter.

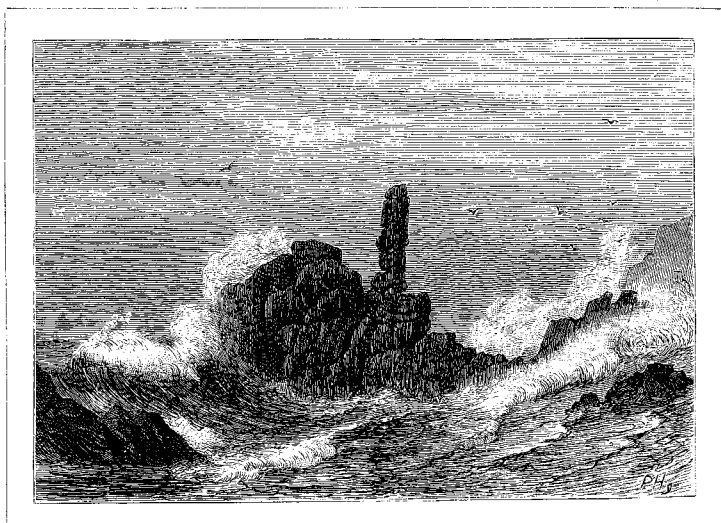
En Trappenedgang fører fra Stien nedad Skrænten til Helligdomskilden; paa et i Søen udskydende Rev under den steile Klippe med Egen paa Toppen, som sees paa foranstaaende Billedvignet, findes lige i Havstokken en skaalformig Fordybning, hvorfra fremvælder fersk Vand, som dog ved ringe Bølgegang blandes med Søvandet. Under Kløftens nordlige Skjær strækker sig en for faa Aar siden opdaget dyb Ovn, efter Sigende den dybeste paa Øen, langt ind under

Udsigt til Helligdomsklipperne og Gudhjemspynten.

Land, men Stormfloden 13. Nvbr. 1872 spærrede Indgangen med et løsrevet Klippestykke.

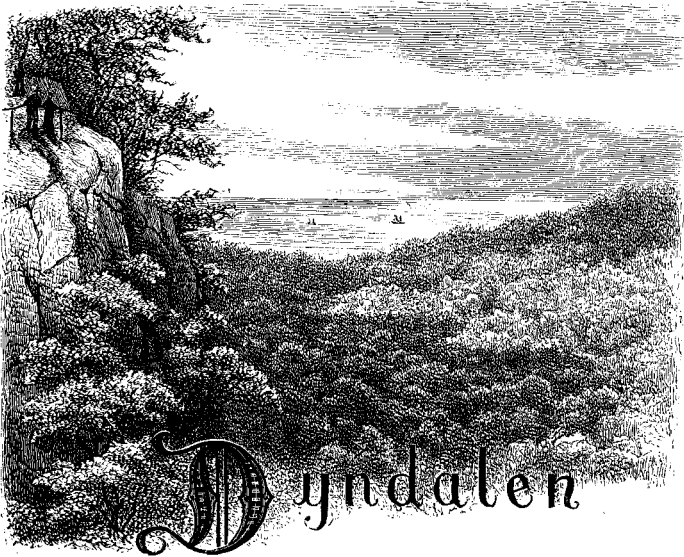
Lidt sydligere kneiser paa et fremspringende Skjær en fritstaaende forvittret Granitsoile c. 16' høi, almindelig kaldet Lyset; en anden, som tidligere stod ved Siden af, er for længere Tid siden nedstyrtet. Med nogen Forsigtighed og Behændighed kan man her entre op over Skjærene til Gaase-

Lyseklippen.

renden, en 80' dyb, ganske smal Klippespalte, hvor Søen skjærer sig ind. Dybest inde har den hvide Drypsten afsat sig i en Figur, som kan ligne en ophængt Gaas, hvoraf Navnet skriver sig. Ifølge Sagnet skal der fra Gaaserenden strække sig en Gang tvers under Øen til den vaade Ovn ved Hammershuus. Endnu flere Kløfter findes her, rige paa Skjønhed og Afvexling; i en af dem skjærer den tørre Ovn (5—6' br.) sig c. 70' dybt ind i Klippevæggen.

I en lille naturlig dannet Havn ved Kilden ligger som oftest en Fisker med sin Baad, og hvis Veiret tillader det, maa man ikke undlade at tage den smukke Klippekystr i Øiesyn fra Søen, ligesom man ogsaa paa denne Maade nemmest kommer ind imellem de forskjellige Skjær, til Lyseklippen, hvorfra man kan stige op til Gaaserenden, til den tørre Ovn og den vaade Ovn, en over Søen smukt hvælvet Klippegrotte.

er et for sin Naturskønhed bekjendt Punkt, som stedse vækker Beundring, og som det derfor er Bornholmerne en Stolthed at føre den Reisende hen til. Dalen ligger kun en Snes Minutters Gang fra Helligdomsgaarden, hvorfra man følger en Fodsti mod Nord over Markerne og igjennem Skoven. Med en Baad til sin Raadighed har man lettest ved at lade sig ro fra Klipperne til Stranden ved Dyndalebækkens Udløb, hvor man over Stenene kan gaae iland. Her møder man den lille Sti

fra Gaarden, man følger dens stedse opadgaaende Bugtninger gennem Skoven langs den nordlige Rand af Dalstrøget og dens Bøining ned gennem en lille Indhegning og overraskes da ved pludselig at befinde sig paa en høi Klippe,

Fra Dyndalehækken.

Amtmandstenen, hvorunder den skønne Skovdal ligger udstrakt med sit bløde grønne Tæppe. Gennem en Uendelighed af fine Trætøppe suser den friske Vind og stryger udover den blaa Sø, som bærer Christiansø i Horizonten. Den smukkeste Belysning hviler over Dyndalen om Eftermiddagen, naar de mørke Skygger have lagt sig over Dalens Dybde, og den nedgaaende Sol endnu beskiner dens modsatte Skraaning.

Flere Smaastier føre ned til Dalbunden, hvor Dyndalebækken har sit Løb. Krattet her er ofte næsten uigjennemtrængeligt; store Rosenbuske udstrække de lette blomsterfyldte Grene og holde godt fast paa den Uforsigtige, som kommer dem for nær; friske tykstammede Vedbend snoe sig som Slinger op om de gamle Birketræer og mægtige Elme. Følger man Bækkens Løb opefter, hvor det ene skjøne Billede afløser det andet, hvor de lette Smaabølger risle afsted mellem Træer, Sten og sivkrandsede Smaaøer, da naaer man til et i regnfulde Somre nydeligt Vandfald, hvor Bækken styrter i smaa Cascader ned ad Skrænten.

Helligdomsgaarden frembyder et behageligt Opholdssted for de Reisende, som stundom dvæle her i længere Tid. Om Sommeren er her gjerne Liv og Røre, da Folk rundt om fra Øen kjøre hertil for at nyde Naturen. I Aftenstunden lyder da Musik og Dands, som først hører op, naar Stjernerne ere tændte, og Christiansø Fyr sender sit blinkende Lys ud over Søen. —

Rø Kirke, helliget St. Michael, er smukt og venligt beliggende i en lille Skov. Kirken dannes af et 3 Stokværk høit Taarn, Langhus, Kor og Korrunding; senere tilbygget Vaabenhus. Taarnet er usædvanlig bredt. Dets nederste Stokværk er ved en lav rund Midtsøile, hvorfra to Buer udgaae, adskilt fra Langhuset. Opgangen i den sydlige Taarnmur var oprindelig indvendig fra, men er nu fra Vaabenhuset. De to nederste Stokværk danne høie rummelige Hvelvinger. 3die Stokværk med 6 Vinduesaabninger bærer Taget; Klokkerne ere nu ophængte i Taarnet. Ved Kirken findes et Fragment af en Runesten.

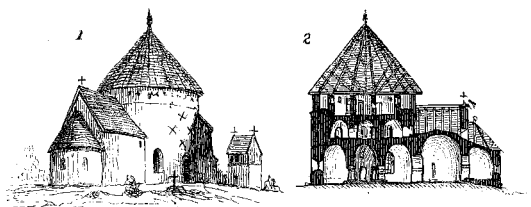
Paa Lyngen i Rø Sogn ligge flere Høie: Stenbjerg, Tudehøi og Stjernehøi, samt Stenrøret, en Ophobning af Sten omkring en høi fremragende Klippeblok; endvidere ligge her to ældgamle Voldsteder. En god halv Mil fra Kysten, hvor Klippedalen udmunder ved Spellingemosen, ligger Store-

borg paa en enlig Klippeknude, som hæver sig steilt over Mosegrunden. Endnu spores svage Rester af en stensat Jordvold. Det andet, saakaldte Borrehoved, findes en lille Mil sydligere i Rø Plantage paa en aflang Klippeknude, som omflydes af Bobbeaens to Arme. Stedet er af meget betydeligt Omfang; en lang Stenrække ligger ophobet tvers over Bankens vestlige Del og kan synes at være et kun paabegyndt Forskandsningsværk.

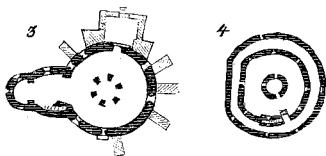
Gudhjem — Randkleveskaaret — Svaneke.

Vandringen langs Kysten til Gudhjem er besværlig, men meget smuk, særlig maa mærkes Klippepartiet Stevelen og det nærliggende Udlob af Storebækken. Landeveien fra Rø til Gudhjem fører igjennem et skovrigt Landskab, hvor Bobbeaen krummer sig mellem Skove og Klipper; nærmere Kysten svinger den gamle maleriske Bobbevei sig opover Lyngbakkerne. Forbi Lehnsgaard og den inde i Skoven beliggende Lehnsklint, hvorfra man har en vid Udsigt over Søen og Kysten, gaaer Veien østerpaa til Bornholms største Fiskerleie, Gudhjem, opført paa Skraaningen af en klippefuld Bakke, som skyder sig ud i Søen. De lange Rækker af op-hængte Sild, de forskellige Fiskeriredskaber og de rygende Skorstenene minde overalt om Byens Hovederhverv. Den lille Kirke eller Kapel af raa Sten frembyder intet af særlig Interesse. Gudhjem har Postkontor og kjørende Post til Østermarie. Havnen er kun lille, dog kan det østbornholmske Dampskib anløbe her. Klipperne ere stærkt fremtrædende overalt i Byen, stundom danne de Husenes Indersider. Nord for Byen paa den høie Skrænt ud mod Havet kneiser en stor Bautasten, Hestestenen. Paa den c. 2 Mil lange stærkt klippefulde Kyststrækning mellem Gudhjem og Svaneke findes ikke færre end 5 smaa Fiskerleier, som i Tidens Løb have reist sig, hvor Skjærene

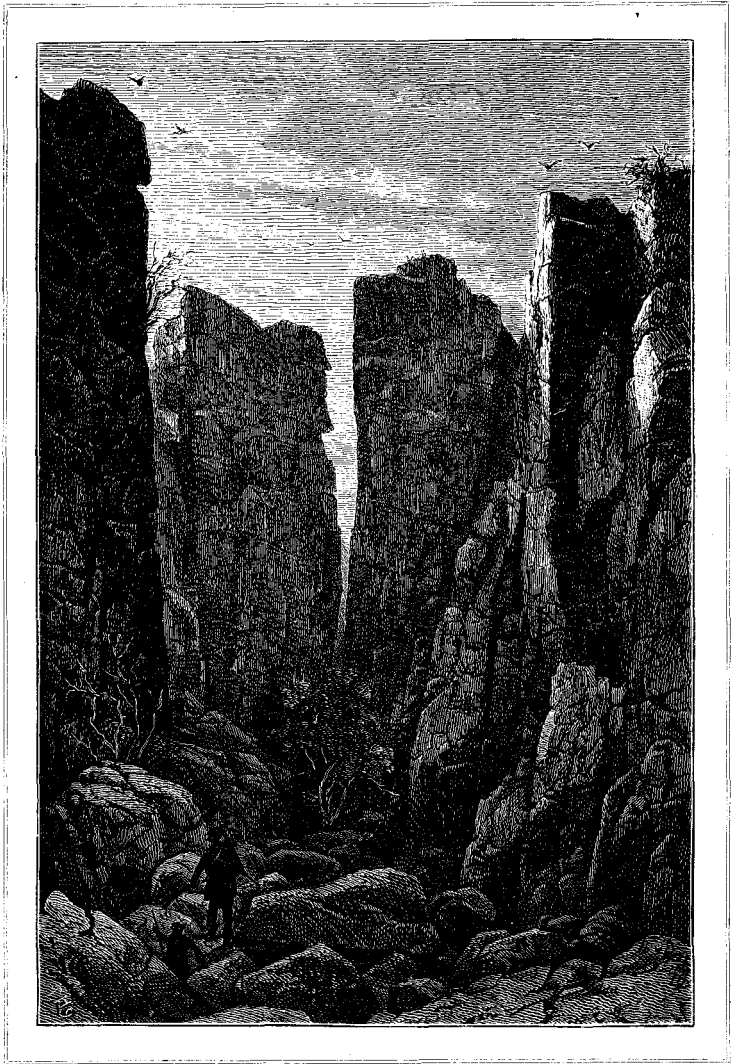
have dannet naturlige Smaahavne. 10 Minutters Vei syd for Gudhjem ligger Fiskerleiet Melsted, og $\frac{1}{4}$ Mil N V for Sva-neke Listed, hvor en større Baadehavn er under Bygning; Udsigten her er smuk fra den høie Skrænt ned over Stranden og Fiskerleiets nette, teglhængte Huse. Mægtige Grønstengange findes i Strandbredden. Hovedveien fører i en lille Mils Afstand fra Gudhjem til Øens største og smukkeste Rundkirke: Østerlarskirke. Kirken, helliget St. Laurentius,

1. Østerlarskirke, seet fra N O.
2. Snit fra V til Ø.
3. Plan af 1ste Stokværk.
4. Plan af 3die Stokværk.

bestaaer af et Rundhus c. 41' i Diam., et ovalt Kor, halvrund Korrunding, nyt tilbygget Vaabehus og særskilt Klokketaarn. Midtpillen i Rundhuset dannes her af en hul med 6 rundbuede Aabninger gjennebrudt Pille, hvorfra en kredsrund Tøndehvælvning 11' bred og 16' høi spænder over paa Ydermuren; Pillens Indre bærer en Kuppelhvælvning; indenfor Rundhusets Ydermur løb tidligere en lav Stenbænk, hvoraf endnu et Stykke er bevaret. Fra Nordsiden af det hvælvede Kor løber Trappen op gennem Rundhusmuren til 2det Stokværk, 9' høit og hvælvet. Midtpillen her er ligeledes hul, hvælvet med 2 Indgange. 3die Stokværks hule Midtpille har kun en Indgang. Den tykke Ydermur indeslutter her en rundtløbende 4' bred Vægtergang, hvis Gulv ligger 3' over Gulvplanen indenfor. Vægtergan-

Randkleveskaaret.

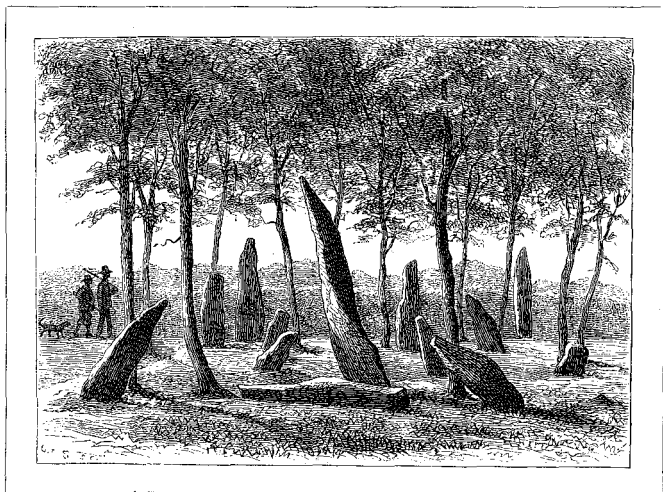
gens indvendige Mur har 8 Lysaabninger til det indre Rum. Den gamle endnu aabne nordre Dør har en smuk udhugget Portal. Den i Tidens Løb stærk medtagne Ydermur er afstivet ved svære Støttepiller.

10 Minutters Vei S O for Kirken ligger ved Bækkegaard en stor og mærkelig Gravplads fra Mellemjernalderen, 450—700 Aar efter Chr. F., hvor man fandt en stor Mængde Perler, c. 3000, hvoraf mange af smukt Mosaikarbeide, ligeledes mange Kvindesmykker og Vaaben. Tæt forbi Kirken krummer Kobbenaen sig, hvis skovkrandsede Løb noget nærmere Kysten ved Foraarstid danner et smukt, gennem en Klippekløft nedstyrtende Vandfald, Stavrhøl; om Sommeren er der dog som oftest kun lidt Vand i Aaen. Den sydligere Kjeldseaa med sine Klippebrinker kan ligeledes nævnes.

En Bivei fører mod Øst ud til den smukke Klippekystr midt imellem Gudhjem og Svaneke, til det for sin maleriske Natur bekjendte Randkleveskaar. I det lille Husmandshus ved »Holdepladsen« kan man faae Besked om Veien til Skaaret, som findes 5 Minuters Gang nedenfor ved Havet. Klippemassen danner her en parallelt med Kysten gaaende dyb Kløft, 45' høi og 18' bred, som atter deler sig i 2 mindre Kløfter eller Revner, 2—8' brede. Med lidt Forsigtighed kan man stige ned mellem de steile mosbegrøede Klippesider til Bunden, som er opfyldt med nedfaldne Klippestykker; den vilde, storartede Natur med de høie, lige afskaarne Klippeformer, som fra Kløftens Halvmørke tegne sig skarpt imod den klare Luft, frembringer et smukt virkningsfuldt Billede og gjør Randkleveskaaret til et af de mest bekjendte Punkter paa Øen. Oppe fra den høie Skrænt har man en smuk Udsigt mod Nord til Gudhjem og Syd paa til Svaneke.

Hovedveien fører igjennem det frugtbare, venlige Østermaria Sogn forbi Kirken, beliggende ved Rønne-Svaneke Veien. Østermaria Kirke bestaaer af et 4 Stokværk høit

Taarn, Langhus, Kor og Korrunding; et Vaabehus i Syd, en Udbygning i Nord og særskilt Klokketaarn. Langhuset er nu forsynet med et hvælvet Træloft. Kor og Korrunding have endnu de gamle Hvælvinger. En firkantet Midtpille med 2 Rundbuer adskil-

Bautastene i Louiselund.

ler nederste Taarnrum fra Langhuset. I sydlige Taarnmur Vindeltrappe til andet Stokværk; dette ligeledes hvælvet. 3die Stokværk har 2 Hvælvinger adskilte ved en Midtbue. 4de Stokværk, som bærer Taget, har 6 Muraabninger; sandsynligvis er dette Rums ringe Høide 3' ikke oprindelig. I Kirken ligger Jens Koefod, Høvedsmanden for den bornholmske Opstand 1658 begravet † 1691. Et Epitaphium over ham og hans Famlie er ophængt i Kirken.

Ved Kirken findes 2 Runestene, den mindre kun et Fragment, hvorpaa læses: »(...)e og Sebe og (T)ofe de reiste (Sten) efter Ketel Fader sin. Krist...«. Paa den større læses: »Arne og Tofe og Askver lode reise Sten efter Sabe (Broder) sin. Krist Sjæl hjælpe«. — Ogsaa paa Kirkegaarden staaer en Runesten.

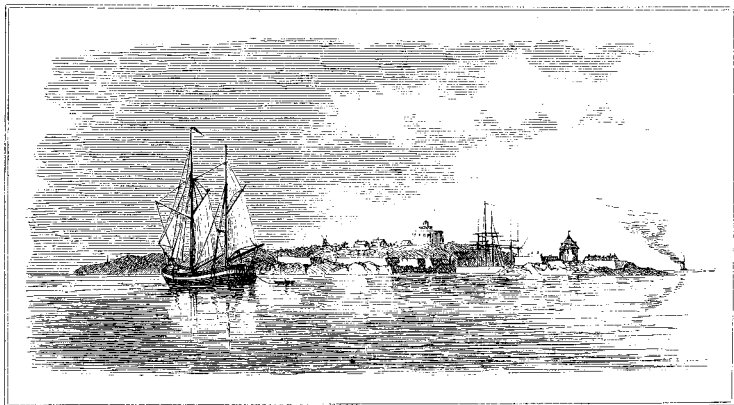
Midtveis mellem Kirken og Svaneke, noget Syd for Veien hæver sig en lille omgjærdet Skovplantning, Louiselund. I Skyggen af de unge friske Træer, kneiser her en stor Mængde ærværdige Bautasten, hvoraf nogle indtil 8' høie. Kong Frederik den 7de lod dette mærkelige Sted indhegne og beplante. Paa Billedet sees en Gruppe af de største Bautasten. Noget sydligere ved Lersby-Veien mellem Østermarie og Ibs-Kirke staaer i et Buskads en Runesten Brohuse Stenen, hvorpaa læses: »Bufi hugge lod Sten ad Thukil«.

Svaneke

er smukt beliggende paa en terrasseformig Skraaning, fra hvis Høide man kan see ned over Tagene til den skjærfulde Kyst. Byen, som har godt 1100 Indbyggere, gjør et venligt Indtryk ved sine af Smaahaver omgivne Huse, mellem hvilke Klippegrunden ofte er fremtrædende. Gaderne have ikke Brolægning, men ere belagte med Aarsdale Grus. Havnen, indtil 12' dyb, er sprængt ud i Klippegrunden; den er delt i en ydre og en indre Havn. Mod den 25' tykke Ydermole af Granit bryder Søen med nordostlig Storm saa voldsomt, at Skummet rækker langt op i Byen. Stormfloden 13. Noybr. 1872 anrettede stor Ødelæggelse paa Havnen; men en ny Grundforbedring er sket i de sidste Aar. Det østbornholmske Dampskib anløber her. Byen har et lidet Skibsbyggeri. Kirken, opført af Kampesten er uden særlig Interesse; i Vaabenhuset staaer en Runesten, Gyldensaa Stenen, hvorpaa følgende Indskrift: »Bufe lod reise (Sten) efter Aukel Fader sin, Gud og Krist hjælpe (hans) Sjæl«. — I Skibet er ophængt en Mindetavle om Christian den 5tes Besøg 1687. I Svaneke ligger Østerherreds Raadhus, en Ammunitionsbygning, Postkontor, Telegrafstation og Gjæstgiveri (see tilsidst). Byen er J. N. Madvigs Fødested, f. 7de Aug. 1804; en Støtte med hans Buste findes opreist. Posten overføres herfra til Christiansø, som vi derfor ville omtale paa dette Sted.

Christiansø.

2 $\frac{1}{2}$ Mil N O for Bornholm hæver sig den lille Øgruppe Ertholmene, 3 fordum ubeboede og nøgne Klippeøer, hvor kun Fiskerne, som laae ude paa Fangst, havde deres Tilhold. 1684 lod Christian den 5te anlægge Fæstningsværker paa »Erdholmene«, som de kaldtes, fordi man maatte

Christiansø.

føre Jord derover til Opfyldning paa de golve Klipper. Høie Murværker droges rundt om de 2 største Øer, et stort rundt Taarn med 16 Skydehuller foroven anlagdes paa den største Ø, Christiansø, 2200' lang og 1240' bred, og et mindre paa den tilstødende Frederikssø, 1400' lang. Græsholmene og to nordligere Smaaskjær toges ikke til Afbenyttelse, her vedblev Edderfuglen uforstyrret at bygge sin Rede. Sundet imellem de to befæstede større Øer blev indrettet til Havn, hvori omtrent 40 Fartøier kunne finde Plads. Det nordlige Indløb er saa dybt, at et Orlogsskib kan løbe ind, det sydlige har 13 Fods Dybde.

Selvfølgelig kunde denne isolerede Fæstning, hvor ikke engang Havnen var af særlig Betydning, aldrig komme til at spille nogen betydelig Rolle. Den 24de Octøber 1808 afslog dog Fæstningen et Angreb af 2 engelske Linieskibe, 1 Fregat, 3 Bombarderskibe og 2 mindre Fartøier; Commandanten Kohl blev saaret, men førte desuagtet Kampen hæderligt til Ende. 1805 opstilledes et Blinkfyr paa det store Taarn, 92' over Havfladen; dette ældre Speilfyr er nu afløst af et Lindsefyr af 2den Orden med Blink hvert halve Minut. 1821 opførtes Kirken. Paa Frederikso benyttedes tidligere en Bygning til Statsfængsel, hvor Dr. Dampe tilbragte mange Aar som Fange. 1855 nedlagdes Fæstningen, og Havnen tjener nu nærmest til Nødhavn. Paa en god halv Time er Rundtoure gjort langs med Kysten. De gamle Fæstningsværker af betydelige Dimensioner, Taarnene, Havnen og de nette Haveanlæg, hvor selv Vindruer trives fortrinligt, er noget Eiendommeligt, som vel er et Besøg værd. Et Par Gange om Aaret pleie Dampskibene at gjøre Lysttoure hertil.

Adskillige Oldtidsminder findes i Omegnen af Svaneke, navnlig en Rigdom af Bautastene, saaledes mærkes Nord for Byen mellem Fiskerleierne Listed og Bølshavn iblandt flere andre den høie Sten, Hellig Kvinde, opreist paa en fladt hvælvet Stendynge. Tæt Syd for Svaneke, paa Frændemark, staae ligeledes flere store Bautastene. Den smukke Vei sydefter langs Stranden fører forbi det venligt beliggende Fiskerleie Aarsdale, bekjendt for sine røgede Sild, og sydligere i Nærheden af Nexø forbi Klippen Maltkværnen og Frederiks Stenbrud. Ad Hovedveien, som gjør en Krumning ind i Landet, kommer man til St. Ibs Kirke. Denne bestaaer af Taarn, Langhus med en stor Tilbygning mod Nord, Kor, Korrunding og nyere Vaabenhus. Taarnet er større end almindeligt og adskilt

fra Langhuset ved en firkantet Midtpille mellem to Buer, som bære østre Taarnmur. De tre Stokværk have hver en firkantet Midtpille med Buer i Øst og Vest og 2 Tøndehvælvinger spændte over til den nord- og sydlige Mur. Opgangen er indefra i sydlige Mur. 4de Stokværk med store for det meste tilmurede Vinduer bærer Tagværket. Særskilt Klokketaarn.

Mellem Ibs Kirke og Nexø hæver Høilyngens sydøstlige Del sig i Vest med afvejlende Dalstrøg og klippefulde Høidedrag. Fra Paradisbakkerne og Klintebakken har man en smuk Udsigt; vandrer man noget sydligere forbi Stenbruddet ved Hellestgaard op over Helvedesbakkerne, da seer man det vidtstrakte øde Landskab ligge udbredt foran. Ved Hjælp af en Veiviser findes snart den store Rokkesten, liggende paa en lille Bakkeskraaning; den store Stenmasse lader sig ved en ringe Kraftanstrængelse sætte i Bevægelse. Videre ind over Lyngen kommer man til Gamleborg, hvor Rester af et ældgammelt Befæstningsværk ligger paa en 67' høi Klippeknude; i den omliggende Dal strakte fordem en lille Sø sig hen til Borgen. En Opkjørsel fører i S O til den store, over 600' lange og indtil 250' brede Borgplads, som for største Delen er forskandset ved et lavt af Jord og Sten opreist Brystværn. Af Bygninger mærkes intet Spor; en lille vandholdig Klippefordybning findes midt paa Pladsen. Christian den 8de lod som Prinds 1824 anstille Undersøgelser, hvilke dog ikke medførte noget Resultat af Betydning.

Noget sydligere nærmere Bodils Kirke ligger en lille Lund, Gryet, i hvilken findes 59 Bautastene, hvoraf dog en Del ere omfaldne; Gryet er nu fredlyst. Ogsaa paa det tilstødende Slamrebjerg, 230' h., staae enkelte Bautastene. I det herliggende Stenbrud findes en smuk marmoreret Granitmasse.

Bodils Kirke, helliget St. Bothulph, har et 4 Stokværk høit Taarn, Langhus, Kor og Korrunding. Taarnets nederste

Rum har en Midtpille med 2 Rundbuer, som adskille 2 Tøndehvælvinger. En Pille mellem 2 Rundbuer bærer den østre Taarnmur. 2det Stokværk har Hvælvning, 3die Stokværks Loft er nedbrudt og Forbindelsen aaben op til Tagværket. Nyt buet Brædeloft er lagt i Langhus og Kor. 2 Nicher paa Siderne af Korbuen. Særskilt Klokketaarn.

Nexø

er Øens næststørste By med 20 Gader og c. 1600 Indbyggere; den er beliggende paa en lav Kyststrækning og omgivet af flade Byjorder. Kirken er ret anselig, men uden noget særlig Seværdigt; Kirkegaarden er vel vedligeholdt med smukke Gravmonumenter af Sandsten. Havnen, indtil 12' dyb, er tildels udhugget i Sandstensgrunden og dannes af en ydre og indre Havn; den i det sidste Aar bekostede Udvidelse er meget betydelig og vil blive af væsentlig Vigtighed for Byen. Tillige er her en Baadehavn, Bedding og et lille Skibsbyggeri. I Nexø ligger Raad- og Thinghus for Søndre-Herred. Byen har Apothek, Bryggeri, som forsynes med fortrinligt Vand fra Bykilden, Gjæstgiveri (see tilsidst), Posthus og Telegrafstation; endvidere Dampskibsforbindelse med de østbornholmske Byer, Hasle og Kjøbenhavn. Ved Byens nordlige Udkant drives et betydeligt Stenhuggeri, hvortil Stenene fra Bruddet ved Helletsgaarden kjøres forat tilhugges og udskibes. Ved Nexø er en udmærket Ankerplads, og jævnligt søge Skibe herhid for Modvind. 1645 gik Svenskerne i Land og udplyndrede Byen. Jordbundens Underlag er ikke her som paa Helvedesbakkerne Granit-Gneis, men Sandsten. Kun et lidet Stykke Vei Nord for Byen ved Søen ligger Frederiks Stenbrud; Sandstenen er her i sine øvre Lag mindre haard, men et Par Alen nede er den fortrinlig til Mølle- og Slibestene. Det skal være oprettet 1744, blev siden 1754 drevet

for kgl. Regning og er nu i privat Eie, men uden synderlig Betydning. De smukke, omhyggeligt opsatte Stengjærder omkring Byens Huse og Haver ere opreiste af Affaldet fra Bruddet. Udfør Kysten tæt ved Stenbruddet staaer en eiendommelig formet Klippe, »Malkværnen«, om hvilken Bølgerne bryde sig i Malstrømme; Lyden kan i klare Frostnætter stundom høres i lang Afstand.

Sydkysten.

Den sydlige Del af Øen frembyder, som alt omtalt, mindre Naturskønhed end den nordlige, og de Reisende pleie derfor ofte at forbigaae disse Egne og fra Nexø lægge Hjemtouren over Aakirkeby og Almindingen. Og dog indeholder denne Del af Øen Adskilligt af Interesse, som vel er værd at tages med.

Sønden for Nexø skyder Salthammer Odden sig ud i Søen, sørgeligt bekendt ved sine mange Strandinger. I Fiskerleiet Snogebæk findes Redningsstation; Telegrafkablet til Rusland er udlagt her.

Ved Snogebæk begynder den lange Sandstrækning, Strandmarken, som optager Østkystens sydligste $\frac{3}{4}$ Mil og strækker sig over $1\frac{1}{2}$ Mil langs Sydkysten. De indtil 80' høie Klitter, hvor Sandet feies af Marehalmen, minde om den jyske Vestkyst; indenfor sænker Landet sig i en under Havets Flade liggende Lavning, som beskyttes ved den høie Klitrække mod Bølgernes Indtrængen. Det lave, grundede Farvand under Bornholms Sydkyst er i høi Grad farligt for Seiladsen og har nødvendiggjort Opførelsen af de to nye Fyr paa Sydpynten Due Odde. Til Adskillelse fra Fyrene paa Hammeren, Christiansø og de to svenske paa Sandhammeren, har man valgt her at opføre 2 ulige høie Fyr med forskjelligt Lys. Hovedfyret, et fast hvidt Fyr med Blus hvert halve Minut, er beliggende 5000' fra Kysten. Et mægtigt Granittaarn, fornedet

31' i Diam., bærer Lanternen i en Høide af 100' over Grunden og 150' over Havet; dets hele Høide er 130'. Bifyret, et fast rødt Fyr, ligger c. 2000' fra Kysten mellem Klitterne, Grunden er 6' over Havet; dette Taarn er opført af Mursten. Flammens Høide er 50' over Havet, 44' over Grunden, Fyrets hele Høide 60'. Signalstation med Taagesignal skal indrettes her. Fyrene tændes i Slutningen af 1879. Den til Opførelsen anvendte Granit er tilført fra Slamrebjerg og frembyder et smukt Bygningsmateriale.

En betydelig Strækning af Sandflugten ved Due Odde er tilplantet ved privat Virksomhed. I Sandklitterne mellem Snogebæk og Odden findes en Række store Gravkister, satte af flade Stene, formentlig Grave fra Stenalderen. Vest for Due Odde tæt ved Munkegaard ligger en Gravplads, hvor de ubrændte Lig have været nedlagte i Trækister; man antager, at disse Grave hidrøre fra den første christne Tid.

3 Fjerdingvei fra Snogebæk fører Veien, som i nogen Afstand følger Kysten, forbi Pouls Kirke, hvorfra man har Udsigt ned over det sandede Lavland og Due Odde.

Kirken, som er opført af Cementsten i regelmæssig lagte Skifter, dannes af et Langhus, Kor med tilbygget Sakristi, Korrunding og nyere Vaabenhus; særskilt Klokketaarn. Den udvendige nordre Dørindfatning sees endnu. Kirkens høie Alder viser sig i hele dens Bygningsstil og tillige ved den lille udhuggede Figur med Runer over Korbuen. Det synes uvist, hvorvidt Kirken oprindelig har havt Taarn. De gamle høit-siddende Vinduer, det særskilte Klokketaarn og Kirkens Plads paa et høitliggende Punkt vise ganske den samme Ordning her som ved de andre Kirker og gjør det muligt, at her tidligere kan have været Taarn.

Vest for Kirken hæver Rispebjerg sig, 171' høit, dannet af skjøre grønne Skifer, som ere synlige langs Veien over Bakkerne til Ringeborgen. Man træffer her et ældgammelt

Voldsted, liggende paa en 50' høi Skrænt ud mod Øleaaens Krumning. Mod Syd strækker sig i en Halvcirkel en indtil 10' høi Vold med tydelige Spor af en udvendig Grav. En Indkjørsel i Øst og en Opgang paa Skraaningen i Vest fører ind til Borgpladsen (250' l. og 150' br.); intet Spor mærkes af Bygninger. Svære Lag af Alunskifer strække sig under Borgen langs Aaløbet; tæt Nord for brydes Cementsten, som brændes og males i Nærheden. Øleaaen er Bornholms længste Vandløb, den har sit Udspring paa Høilyngen fra Øens største Indsø, Ølene.

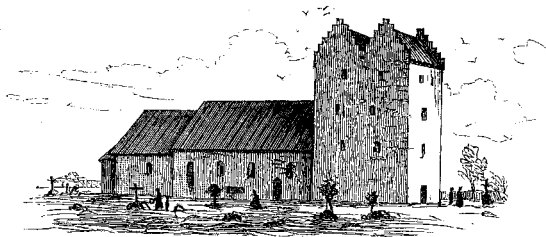
Peders Kirke er ligesom Pouls Kirke opført af smukt lagte Cementsten. Den bestaaer af et nyere Taarn, gammelt Langhus, Kor, Korrunding og nyere Vaabenhus. Den viser ingen Forskjel i Alder fra de andre Kirker. Hvorvidt Taarnet, hvori Klokkerne ere ophængte, oprindeligt har været indrettet som nu, lader sig vanskeligt afgjøre. Pedersker Sogn er bekjendt for sine Sagn om Underjordiske og Trolde, der havde Bolig i de mange Kjæmpehøie (fra Broncealderen), som ligge rundt omkring. Paa Tornegaard, tidligere Bondeveddegaard, boede Bondevedde, hvem Trolden gav at drikke af et Bæger, som endnu opbevares i Kirken; det viser sig dog kun at være et gammelt, meget mishandlet Røgelsekar fra den katholske Tid.

Betydelige Cementstenslag findes navnlig ved Læsa. Fra det gamle Brud ved Limensgade er der gennem mange Aarhundreder taget Cementsten, den saakaldte Limsten, som sees anvendt til Bygningsmateriale, til Karmsten, Trapper og Hjørnestein i de gamle Kirker, paa Hammershuus og Gamleborg i Almindingen. En halv Fjerdingsvei fra Limensgade ligger Egla Enge, hvor Befolkningen 1536 led et Nederlag under Opstanden mod den lybske Høvidsmand Bernt Knop. Vender man herfra Blikket mod Nord, hvor Landet hæver sig, da seer man Aakirkens stolte Bygning over de røde Tage paa Bakkens Ryg.

Aakirkeby.

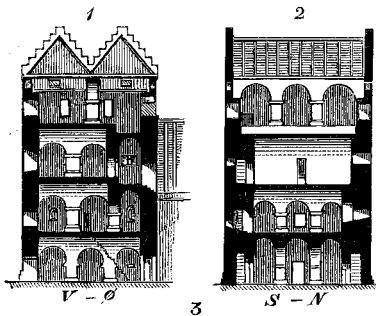
Bornholms eneste Landstad Aakirkeby er beliggende midt imellem Rønne og Nexø paa et 284' høit Granit-Gneisdrag. Den hævede sig tidligt under Erkebispenses Herredømme til Øens betydeligste By og var Sædet for den kirkelige Styrelse; den øverste dømmende Forsamling, Landstinget, samledes aarligt her. Under Lybakkernes Plyndringstog 1509 og 10 gik det navnlig ud over Aakirkeby, som begge Gange blev stærkt ødelagt ved Ildsvaade. Byen har Postkontor med Telegrafstation og Gjæstgiveri (see tilsidst). Posten fra Rønne til Nexø gaaer her igjennem. Paa Grund af sit ringe Opland har Aakirkeby ikke kunnet bevare sin Betydning, men er gaaet mer, og mer tilbage, kun den stolte Kirkebygning vidner endnu om svunden Storhed.

Kirken, helliget St. Johannes, er opført af Cementsten med iblandet Granit og er Øens anseligste og smukkeste Kirkebygning; den viser sig i sin Alder og Indretning lig de andre Landkirker. Den har et 4 Stokværk høit Taarn, Langhus, Kor, Korrunding og gammelt tilbygget Vaabenhus. Taarnets nederste Stokværk er indvendig 27' og 25', i Midten staae i en Firkant 4 lave Piller, med Buer og 3 Tøndehvælvninger i V-Ø. Oprindeligt førte 2 Opgange indvendig fra til 2det Stokværk, af disse er den nordlige tilmuret. De to vestlige Piller i 2det Stokværk have Buer og 3 Tøndehvælvninger i Ø-V, fra de 2 østlige med Buer i N-S er en Tøndehvælvning spændt i samme Retning over paa den østlige Mur. Samme Ordning findes i 3die Stokværk, kun afløses her de to østlige Piller af en Mur med Døraabning paa Midten. Indgangen er her til Langhusets Loft. I det øverste Stokværk, som bærer det dobbelte Tag, stode tidligere to dog ikke oprindelige Piller med Buer spændte N-S, men de ere nu borttagne og Kirkeklokkerne anbragte her. Murene, som have 2 store Aabninger til hver Side, danne øverst en Afsats

Aakirke seet nordfra.

helt rundt og havde oprindelig 3 smaa Vinduer til hver Side. Langhuset havde indtil den seneste Tid en Række Piller med

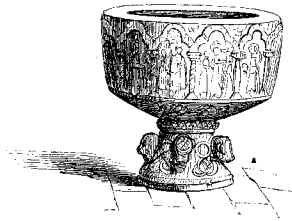
1. Snit af Taarnet fra V-Ø.
2. Snit fra N-S.
3. Plan af nederste Stokværk.

mellemspændte Buer midt igjennem hele sin Længde fra Taarnet til Korbuen; man har villet forklare, at disse vare opførte til Støtte for Kirkens svære Vaaben og Skyts, som muligvis kan have været anbragt paa Loftet ovenover, (1376 testamenterede Erkebisp Peder en ny Blide til Aakirke); men Fortidens tunge Krigsmaskiner kunne dog kun vanskelig tænkes anbragte i selve Kirkebygningen.

Af interessante Enkelt- heder mærkes Altertavlen

og Prædikestolen, rigt prydede med Egetræs Snitværk, men fornemlig den gamle af Sandsten udhugne Døbefont; paa dens Sider fremstilles i 11 Felter Billeder af Christi Liv, og ovenover er

Forklaringen indhugget i Runer; Foden omsnoes af 4 sammen-
 slængede Slinger med Løve- og Vædderhoveder. I Vaaben-
 huset findes 2 Runestene, paa den største læses: »Thurfastr
 og Thorils og Bufe de satte Kummel
 (Minder) disse efter I . . . f (maa-
 ske Isleif), Avi, Brødre (deres). Gud
 hjælpe dissers Aander og Guds
 Moder! Sartr ristede Skriften«. Paa
 den mindre: »Gudmund og
 Frubjørn reiste Sten efter Isbjørn,
 Fader sin. Gud hjælpe Sjal
 hans«. Endvidere staaer i Vaaben-
 huset Gravstenen over den lybske

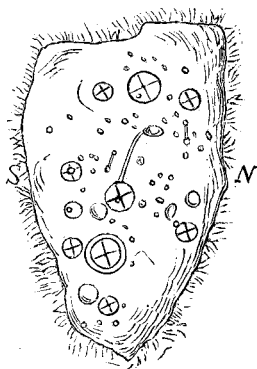
Aakirkes Døbefont.

Foged Schweder Ketting og hans tvende Hustruer.

Midt imellem Aakirkeby og Rønne ligger Nylars Kirke, egentlig Nilauskirke, helliget St. Nicolaus. Denne Rundkirke bestaaer af et 3 Stokværk høit Rundhus, ovalt Kor og lille halvrund Korrunding, nyere Vaabenhus og særskilt Klokke-
 taarn. Fra den runde Midtpille er en kredsrund Tønde-
 hvælving spændt over til Ydermuren; i sydlige Mur Opgang
 til 2det Stokværk, som er endel lavere end 1ste. 3die Stok-
 værk, kun 5' høit, bærer Taget; Midtpillen her er bredere end
 de to underneden. En 4' bred Vægtergang løber rundt indenfor
 Ydermuren; tydelige Spor kan forfølges af tidligere Murtinder;
 ligesom ved Nykirke findes her Spygatter i Ydermuren. Kirken
 er opført af utilhugne Sten, men bedre bygget end sædvanlig og
 har flere smukke Enkeltheder, f. Ex. den nederste Midtpille.
 I Vaabenhuset staae 2 af Øens mest interessante Runestene.
 Den lave og mere brede Sten bærer Indskriften: »Kaabu
 Sven reiste Sten denne efter Bause, Søn sin, D(reng go)den,
 som blev dræbt i Kamp i Udlandet. Gud Herren hjælpe hans
 Aand og Sankt Mikael.« Paa den høie smalle Sten staaer:
 »Sasur lod reise Sten efter Alvard Fader sin; drukkede han

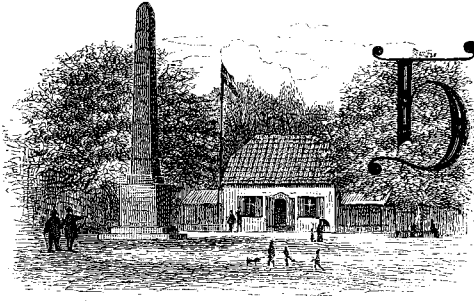
ude — med alle Skippere — (Skibsmandskabet). Hellige Krist — have hans Sjæl. — Denne Sten — staa efter!

I Omegnen findes flere mærkelige Oldtidsminder; ved Tornegaard ligger en Kjæmpehøi med Øens største Gravkammer, som indvendig er 18' langt, 5' bredt og 4 $\frac{1}{2}$ ' høit. Fundet heri viste, at Høien hidrører fra Stenalderen. Man træffer endvidere her et Par af de i den senere Tid fundne Helleristninger; saaledes paa Marken ved lille Strandbygaard en Klippe, hvorpaa er indhugget 40—50 hjul- og skaalformede Fordybninger af forskjellig Størrelse og Form, som hosstaaende Afbildning viser; det er den mærkeligste Helleristning, som endnu er fundet her. Paa en Udlod til Lille Myregaard ligger en flad Klippe med en meget raa Fremstilling af en menneskelig Figur foruden skaalformede Fordybninger. I Roels Dal Vest for Vellensbygaardene findes talrige Smaahøie, Stenrøser og enkelte Bautastene.

Mellem Nylars Kirke og Rønne strækker sig et øde, sandet og bakkefuldt Strøg, Blemmelyng, hvoraf den sydlige Del, Byens Frihed, er bevoxet med Skov. Skjelsmyre, som denne sædvanlig kaldes efter en lille Skovsø, og den i Nærheden smukt beliggende Eiendom Stampen ere almindelige Udflygtsteder for Rønneboerne. I Sandbakkerne ved Robbedale findes mange Stenrøser.

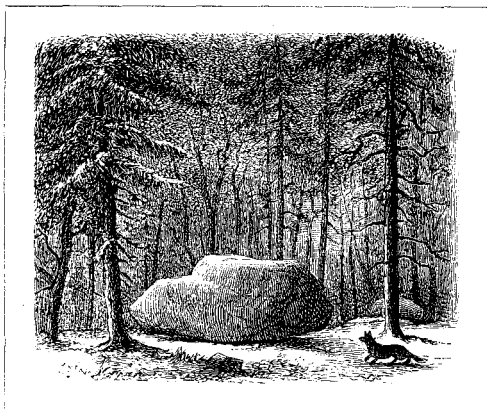
Almindingen.

Dvor Almindingen hæver sit smukke lette Løvtag, fandtes tidligere kun større og mindre Grupper af forkrøblet Skov og Krat med enkelte

store gamle Ege spredte omkring paa Lyngbakkerne og de klippefulde Høider; det var Rester af den forud frodige Skov »Kongens Alminding», som trods strenge Forbud i Tidens Løb var bleven saa ødelagt ved Skovtyverier, at Regjeringen søgte at sælge den ved Auction i Aaret 1774, men uden at opnaae tilstrækkeligt Bud. Da blev 1801 Lieutenant Hans Rømer ansat her som Holzførster, og han tog kraftigt fat paa at ophjælpe den. Stengjærder opsattes, nye Veie anlagdes, store Beplantninger foretoges, og efterhaanden reiste atter den gamle Skov sig. I Almindingen, der omtrent er beliggende i Øens Centrum, pleie de større Folkefester og almindelige Møder gjerne at afholdes. Samlingspladsen er da ved Christianshøi, tæt ved hvilken Landeveiene fra Øens 4 Herreder mødes. Midt paa en anselig rund Plaine paa det skovbevoxede Jomfrubjerg kneiser Prindsestøtten, opreist 1824 til Minde om Prinds Christians Besøg, efter hvem Stedet fik Navn. Senere opførtes Pavillonen ved Bidrag af Øens Indbyggere; efter at være udvidet ved Tilbygninger blev her indrettet Gjæstgiveri med Holdeplads for Vognene. Dette er heldigt beliggende, i passende Afstand fra de smukke Punkter. — Ovenstaaende Vignet fremstiller Støtten og Pavillonen.

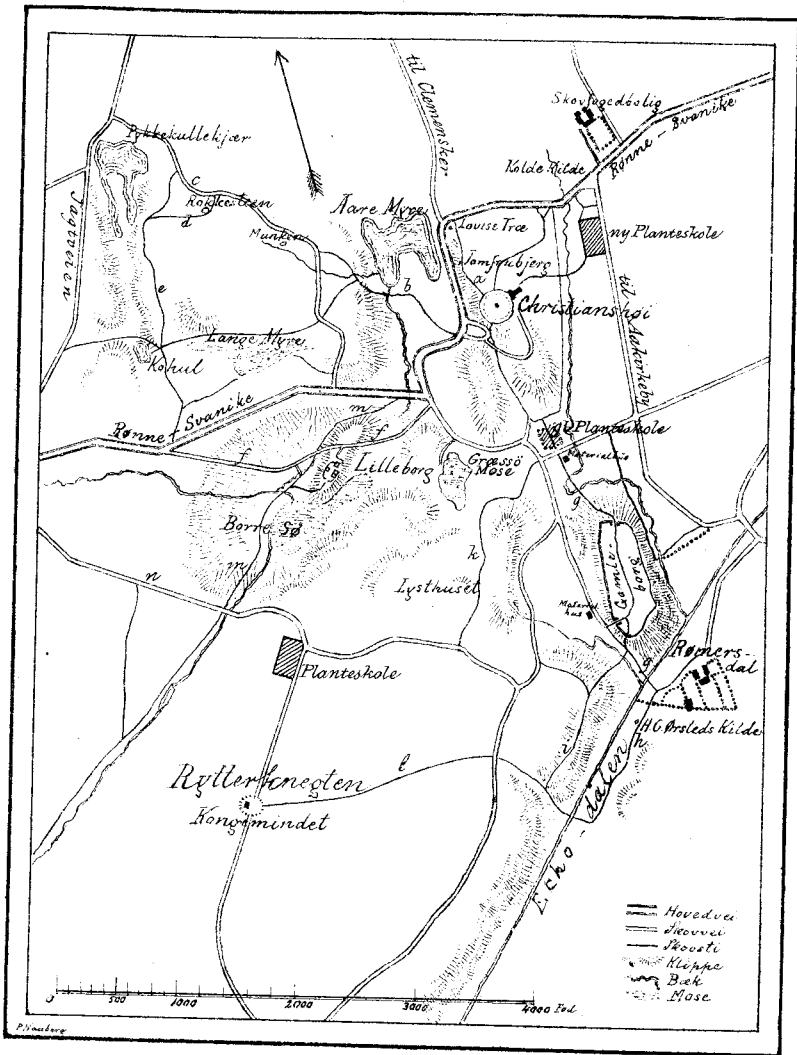
Tæt ved Pavillonen aabner sig en, navnlig ved Solens Nedgang smuk, Udsigt fra Jomfrubjerget over til de skovbevoxede Klipper, som hæve sig hinsides den store Mosegrund Aare Myre. Stien (Kortet. a) fører ned ad Jomfrubjerget til Louisetræet, en sammenvoxet Eg og Bøg, hvori Frederik den 7de og Grevinde Danner have indskaaret deres Navne. I Nærheden af Skovfogedens Bolig (Poststation) findes Kolde Kilde og den tidligere Samlingsplads ved almindelige Festligheder. Omkring Aare Myre snoer Stien (K. b) sig op over Klippeskraaningen med Udsigt over Mosen til Jomfrubjergets tætte Skovdrag og den venlige Skovfogedbolig; ind gennem Skoven fører Veien (K. c) forbi Munken, en mægtig Klippeblok, som tidligere kunde rokkes, men som man destoværre vilde undersøge, hvorved den blev bragt ud af sin Stilling. Ved en lille Sidesti (K. d) ligger Rokkestenen, som trods sin

Rokkestenen.

kolossale Vægt let kan sættes i Bevægelse; fordmum antog man, at Rokkestenene vare lagte saaledes af Urtidens Indvaanere, man kunde ikke tro, at den bestemte Stilling, disse svære

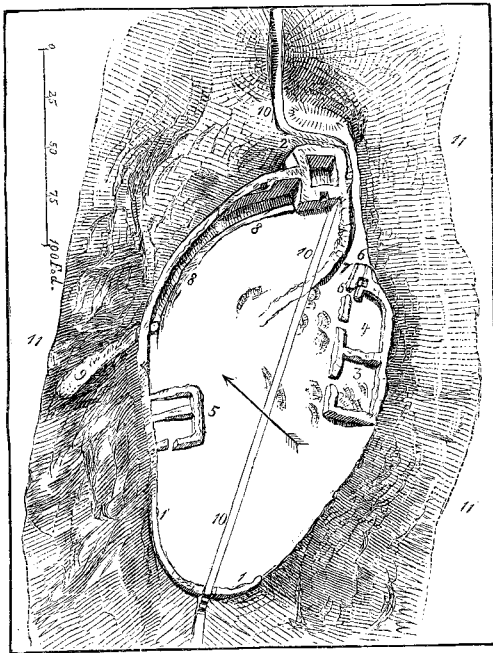
KORT
 over Veie og Stier i den sydvestlige Deel af
 ALMINDINGEN.

P. Youngberg

Stenmasser maa indtage for at lade sig sætte saa let i Bevægelse, kunde beroe paa en Naturtilfældighed. Nogle smukke Smaasøer ligge her i Skoven: Pykkekullekjær, et sivgroet Kjær, som er stærkt søgt af Vildænder, og tæt ved Veien (K. e) Kohullet, en yndig lille Skovsø, i hvis dybe stille Vand den steile granbevoxede Klippeskrænt spejler sig.

Fra Hovedveien fører den gamle af Rømer anlagte Kjørevei (K. f) nedefter til en af tæt bevoxede Klippehøider omgivet Dal-sænkning, midt i hvilken hæver sig en langstrakt 50' høi Klippe-

Lilleborg Ruiner

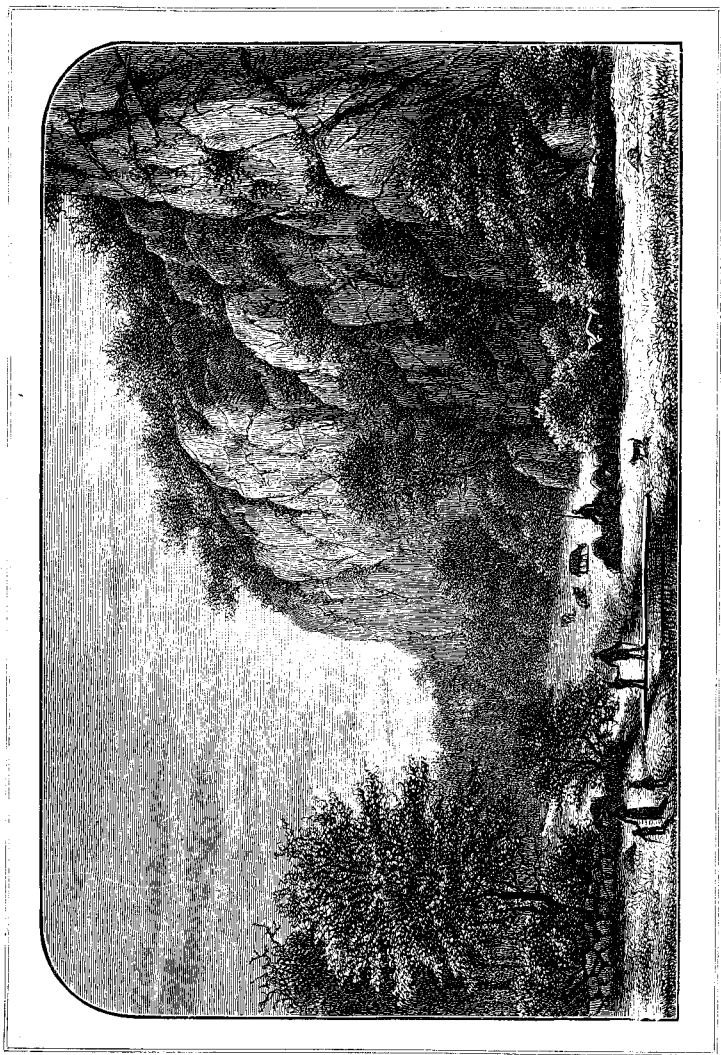
knude med Murlevninger af Lilleborg. Tidligere omgav Borre Sø paa alle Sider Borgen, men Holzførster Rømer lod om-

trent 1820 Vandet bortlede til den nærliggende Græssøse og Veien anlægge tvers over Borgen. Dette interessante gamle Sted, som hidtil havde ligget uændset under mange Aarhundreders Muld, blev nu undersøgt, og man stødte da paa en oval Ydermur (Grundtegningen over Lilleborg. 1) og Grunden af et Taarn (2), 14' indvendig i Firkant med 7' tykke Mure, som formentlig har været Fængselsrum; ind mod Borggaarden sees Spor af en Døringgang i Muren over Kjælderrummet. Taarnet synes at danne Hjørnet af en større Bygning. I den sydlige Bygnings ene Afdeling (3) fandtes forkullet Korn, som viste, at Borgen var ødelagt ved Ild. I den anden Afdeling (4) laae mange Vaaben og Jernsager, hvorfor det antages, at her har været Smedie. Gjennem en Vandledning (6-6) havde Vandet fra Borggaarden Udløb til Skrænten. Indgangen (7) var forbi Taarnet og ind ved den sydlige Bygning. Mod Nord ligger en mindre Bygning (5) afdelt i 2 Rum. En smal Gang løber i NO mellem Ydermuren og den indre Mur (8). Udvendig paa Murens Nordside strækker sig en svær Murpille nedefra og op i Skræntens hele Høide (9). Udenfor Borgen baade i Nord og Syd kjendes enkelte lave Rester af Murgrunde. En Gangsti (10) fører over Borgen ned gennem den fordums Borresø (11), som nu er forvandlet til en smuk Eng. Fra Veien (K. f) over Borgen dreier man mod Syd ad den forbi Græssøsen gaaende Vei og slaaer ind paa Stien (K. g), som fra Christianshøi fører gennem Planteskolen og forbi Materialhuset. Efter en halv Snes Minuters Gang fra Lilleborg naaer man til Gamleborg. I Skyggen af høie mørke Graner, gennem hvis Toppe Vinden suser, hæver den gamle Vold sig paa Rygningen af en c. 70' høi klippefuld Bakke med steile Skrænter mod Syd og Øst. En nordlig og en sydlig Portaabning fører ind til den langstrakte Borgplads (850' lang og indtil 350' bred), hvor det klippefulde Terrain er beplantet med Træer. Borgpladsen er endnu ikke undersøgt, men tilsyneladende findes intet Spor af Byg-

ninger. Grundmuren af den sydlige Portbygning, hvor Cementsten findes anvendt, er endnu ret vel bevaret, ligesom paa enkelte Steder den vestlige Mur endnu staaer i sin oprindelige Høide c. 20'. Borgen var mest udsat for Angreb fra denne Side og særlige Anstrengelser vare her gjorte til dens Forsvar. Ydervolde og Grave sees endnu udenfor Borgporten. I Øst strækker en dyb Fjeldkløft sig under Borgen og udmunder mod Syd i Echodalen. De steile ubestigelige Fjeldsider vare her et kraftigt Værn, hvorfor kun et lavt Brystværn af Jord og Sten strækker sig langs Skrænten. Historien nævner ikke disse to fordum dog betydelige Borge; sikkert kan det antages, at de have været i samme Besiddelse og enten spillet deres Rolle til forskjellige Tider eller ogsaa været indbyrdes til Støtte for hinanden. Murværket hidrører fra det 13de Aarhundrede, hvilket bekræftes ved Fund paa Lilleborg af Mynter fra Erik Plougpenning, Abel og Christopher den 1ste († 1259). Dette i Forbindelse med den Omstændighed at Lilleborg er ødelagt ved Ild, og at Borgene ere beliggende i Rønne Herred, som 1259 var Kongens eneste Besiddelse paa Øen, leder til den Slutning, at man her træffer den kongelige Fæstning, som 1259 blev indtaget og ødelagt af Andreas Erlandsen og Fyrst Jaromar, en Begivenhed som almindelig har været henført til Hammershuus.

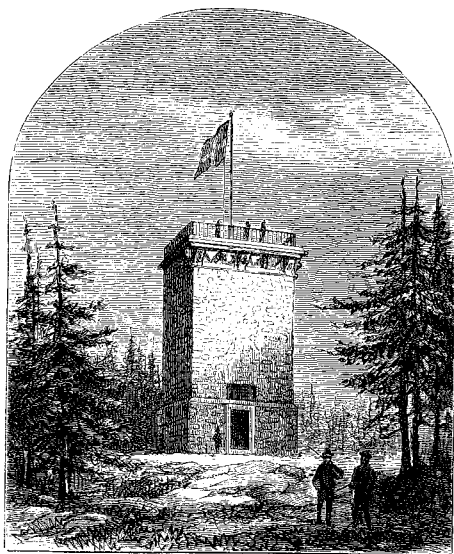
Fra Gamleborg fører Stien ned i Echodalen, oprindelig Kodalen. Det høie klippefulde Terrain, som optager Almindingens sydvestlige Del, danner her et langstrakt brat Af-fald, bevoxet med Træer lige til Skrænten. De lodrette Klippevægge hæve sig indtil 70' op over den lave Engbund, som hist og her er smykket med Trægrupper. Kodalen har tidligere ligget under Vand og omsluttet en lille Sø, hvori et Par Smaabække havde deres Udløb; en lang bred Grøft strækker sig nu igjennem Dalen for at optage Vandet fra den side Engbund. Den skyggefulde Spadseresti (K. h) fører forbi en lille Kilde med det mindere Navn »H. C. Ørsteds Kilde«, hvor en Bænk ind-

byder til nærmere at tage de skovklædte Klippevægge i Øjesyn, og svinger derpaa opad igjennem en smal Kløft, over hvilken Trærnes Kroner hvælte sig, og hvor de i Klippen dannede Trappetrin lette Opstigningen. Opover Echodalsklipperne løber Stien (K. i) langs med den steile Brink og ud til forskjellige Fremspring, hvorfra man har en vidtstrakt Udsigt over den underliggende Skovdal med Skovridergaarden Rømersdal, til Øens største Landeiendom Vallensgaard og fjernere til Aakirkeby. En Sidesti (K. k) fører forbi Lysthuset, en lille Klippegrotte, som dog ikke lønner formegen Søgen. Dels ad en Gjenvei (K. l) gennem Skoven og dels ad Kjøreveien langs med Echodalens Høiderand, hvorfra man af og til har smukke Udkig ned over Landet, kommer man til Øens høieste Punkt, Rytterknægten, 496' over Havet. Paa en lille aaben Plads i den alvorsfulde Granskov, hvor den jævne Granitflade hist og her skinner frem, kneiser Kongemindet, et til Erindring om Frederik den 7des Besøg paa Øen 1851 af Granit opført 40' høit Taarn, hvortil Tegningen er gjort af Bindsbøll. Den smukke Gesims foroven er endnu ikke fuldendt. Gjennem den aabne Metaldør paa det firkantede Taarns østlige Side snoer en Vindeltrappe sig op til en med et Jerngitter omgiven Platform, hvorfra man paa en klar Sommerdag har en ualmindelig vid Udsigt rundt til alle Sider over Øen. Over Skovens bølgende Trætoppe glider Blikket forbi Høilyngens øde Strækning ud til det omliggende Landskab, hvor Marker og Skove vexle med en Utallighed af Bøndergaarde og Huse, mellem hvilke hist og her de hvide Kirker dukke frem. Mod Syd hæver sig Aakirke over Byens røde Tage, og længere borte seer man ud over det udstrakte Lavland med de sandede Klitter ved Due Odde. Byerne langs Søen ere ikke synlige, de dækkes af de høie Kyster. Som i en Ramme ligger Øen omgiven af den blaanende Havflade med de mange hvide Seilere; mod Nord over den høie

Echodalen.

Ruth's Kirkebakke skimter man Skaanes Kyst fjernt ude i Horisonten og imod Øst Christiansø's Klipper.

Kongemindet.

Vil man fra Rytterknægten tilbage til Christianshøi, da følger man Veien (K. n) forbi Planteskolen og dreier ned ad Stien (K. m), som forbi Lilleborg fører ud til Hovedveien ikke ret langt fra Holdepladsen; vi derimod ville følge Veien (K. n) videre frem og naae da snart Hovedveien, som fører til Rønne.

Almindingen — Rønne.

Tæt udenfor Skoven ligge store bakkede Lyngmarker, hvor den unge Skovplantning nu begynder at hæve sig. Man passerer den klippefulde lange Dal Brudesengen, gennem hvilken man har et smukt perspectivisk Udkig lige til

Havet. Forskjellige Oldtidsminder findes her paa Lyngen, saaledes paa Enesbjerg Stenrøser og Skibssætninger; af disse findes her 9, hvis Længde varierer fra 24—92 Fod. Paa Bakken ved Store Bjergegaard, som Veien løber tæt forbi, kneise en Mængde smukke Bautastene paa en Fortids Gravplads med mange Stenrøser og talrige Brandpletter. I Stenhøi, en tidligere betydelig Grusbakke, findes ligeledes mange Brandpletter; af de talrige Bautastene staae kun et Par paa deres Plads, de øvrige ligge nedstyrtede. En stor Sten med c. 100 skaalformede Fordybninger ligger inde paa Marken tilhøre, kort forinden man kommer til Gudhjemsveien.

I nogen Afstand passerer man Vestermariaæ Kirke, hvis spidse Taarn tag rager op over de mellemliggende Smaaskove. Kirken bestaaer af et 3 Stokværk høit Taarn, Langhus, Kor og nyere Vaabehus. Den tidligere Korrunding er forandret til en Forlængelse af Koret. Opgangen til Taarnet var tidligere indefra, men er nu brudt igjennem den vestlige Mur. 2det Stokværk danner et firkantet Rum med Tøndehvælving; ved den svære Støttemur i Ø og V har dette Rum ganske mistet sit oprindelige Udseende. I 3die Stokværk ere Klokkerne nu ophængte. Taarnet bærer et sort spidst Pyramidetag, det eneste af den Slags paa Bornholm. Kirken, som er bygget af raa utilhugne Sten med iblandet Sandsten og Cementsten, er støttet af adskillige Murpiller. I Vaabehuset staae to Runestene; den mindre er kun et Fragment, den større bærer følgende Indskrift: »Thorsten og Sven reiste (Sten) efter Alvin Fader sin og efter Thorlak Broder sin. Gud hjælpe deres Aand og (Guds) Moder.« Paa Kirkegaarden staaer en 3die Runesten, hvorpaa læses: »Kiling reiste (Sten efter . . .) Fader sin. Gud ynkes hans Aand.«

En halv Mil fra Rønne ligger St. Knuds Kirke, nær ved Landeveien. Den bestaaer af et Taarn med 4 Stokværk, Langhus, Kor og Korrunding. Paa Langhusets nordre Side

findes den gamle afspærrede Trædør bevaret endnu. Paa Siderne af Korbuen sees Nicher, i en af dem er gennembrudt Opgang til Prædikestolen. Loftet er en ny Træhvælving. Taarnet er tildels nyopbygget, men den gamle Form i Hovedsagen fulgt. Opgangen til Taarnet er nu udvendig fra i den vestlige Mur. De to nederste Stokværk ere hvælvede. I 4de Stokværk hænge Klokkerne.

Man staaer nu ved Granitens vestlige Grændse; ved det nærliggende Stenbrud, hvor den fortrinlige Syenit-Granit brydes, er en ret betydelig Virksomhed. Landet skraaner her temmelig pludseligt i Vest, og i Zigzag snoer Veien sig ned over Snurrebakkerne, hvorfra man har en vid Udsigt ud imod Havet over Rønne Vangs frugtbare Jorder. Tilvenstre hæve sig Fabriksbygningerne og Skorstenene fra Kaolinværkerne ved Buskegaard og Rahbekkegaard, tilhøire tegne Sandflugtskovens mørke Linier sig mod Søen og ligefor sees Rønne Byes røde Tage, Vindmøllerne, det sorte Kirkespir og de høie Master fra Skibene i Havnen, imellem hvilke en Røgsky hæver sig fra det ventende Dampskib.

Dampskibe, Postkjørsel, Vognleie og Gjæstgiverier.

Dampskibene Heimdal og Skandia, som føre Posten, afgaae om Sommeren fire Gange ugentlig mellem Kjøbenhavn og Rønne. Fra Kbhvn. 2 Gange Kl. 7 Eftm. og 2 Gange Kl. 7 Frm.; fra Rønne 2 Gange Kl. 10 Eftm. og 2 Gange Kl. 6 Frm. Ystad anløbes 2 Gange fra Kbhvn. og 1 Gang fra Rønne, Trelleborg 1 Gang fra Rønne (see iøvrigt Bekjendtgjørelserne i Berlingske Tidende). Skibene bruge sædvanlig c. 9 Timer directe over og c. 10¹/₂ Time, naar Ystad anløbes. Expeditionen: Kvæsthusgade 7, Afgangsted: Kvæsthusbroen.

Priserne ere:

	1ste Plads	Dæksplads
Kbhvn. — Rønne	8 Kr. 50 Øre.	4 Kr. 50 Øre.
Kbhvn.—Ystad	5 - " -	3 - " -
Rønne—Ystad	5 - " -	3 - " -

Tour og Retour (for 14 Dage) 13 Kr. Betydelig Moderation for Familier af een Husstand og for sluttede Selskaber.

Dampskibet Erna afgaaer om Sommeren 1 a 2 Gange ugentlig frem og tilbage mellem Kbhvn. og Nexø, anløbende Hasle, Allinge, Gudhjem og Svaneke (see iøvrigt Bekjendtgjørelserne i Berl. Tid.) Skibet bruger sædvanligt c. 9 Timer mellem Kbhvn. og Hasle. Expedition: Herluf Trollesgade 17, Afgangsted: Nyhavns Hoved, Charlott. Side.

Prisen er:

	1ste Plads	Dæksplads
Kbhvn.—Bornholm	8 Kr. 50 Øre.	4 Kr. 50 Øre.
Tour og Retour (14 Dage)	12 - 75 -	6 - 75 -

Betydelig Moderation for Familier af een Husstand og sluttede Selskaber.

Kahytsplads til de forskjellige Skibe kan bestilles i Expeditionerne eller tages ombord; om Sommeren gjør man bedst i forud at sikre sig Køieplads. Under vanskelige Veirforhold kan man forkorte Sötouren ved at benytte Jernbanerouten Malmø—Ystad, hvilket dog medfører formegen Uleilighed og Forøgelse af Udgifterne til at kunne anbefales.

Postvognene afgaae fra Rønne Posthus Kl. 6 Frm. og Eftm. efter Dampskibets Ankomst. Taxten er 60 Øre pr. Mil. Denne billige Befordring maa særlig anbefales. Billetpriserne ere:

Rønne—Hasle 90 Ø. Hasle—Allinge 1 Kr. 5. Rønne—Allinge 1 Kr. 95. Rønne—Vestermariæ 75 Ø. Rønne—Almindingen 1 Kr. 20. Rønne—Østermariæ 1 Kr. 80. Rønne—Svaneke 2 Kr. 40. Svaneke—Østermariæ 60 Ø. Svaneke—Vestermariæ 1 Kr. 65. Vestermariæ—Østermariæ 1 Kr. 5. Rønne—Nylarsker 60 Ø. Rønne—Aakirkeby 1 Kr. 20. Aakirkeby—Nexø 1 Kr. 20. Rønne—Nexø 2 Kr. 40. Nexø—Nylarsker 1 Kr. 80. Søndag og Torsdag: Rønne over Østermariæ—Nybro 2 Kr. 25 og — Gudhjem 2 Kr. 70. Onsdag og Lørdag Morgen Kl. 6 Baadpost Svaneke—Christiansø 2 Kr. Tour og Retour.

Vognleie fra Rønne (Vognmd.: P. Rasch ved Dams Hotel; A. Pihl, Torvegade; Richard Funch, Storegade; H. Hermansen, Storegade). Taxten pr. Dag 10-12 Kr. Fra Rønne: — Johns Kapel 8-10 Kr., — Slottet 11-12 Kr., — Allinge 10-12 Kr., — Rø 10-12 Kr., — Almindingen 6-7 Kr., — Randkleven 10-12 Kr., — Svaneke 10-12 Kr., — Nexø 10-12 Kr.

Hoteller og Gjæstgiverier.

Rønne. Dams Hotel: Værelse 1 Kr. 35; Middag 1 Kr. 66. Hotel Rønne: Værelse 1 Kr., Middag 1 Kr. 35.

Hasle. Gjæstg. Hasle paa Torvet: Værelse 1 Kr., Middag 1 Kr. 50. Gjæstg. Erna ved Havnen: Værelse m. Kaffe 1 Kr., Middag 1 Kr.

Allinge. L. H. Marcher: Værelse m. Kaffe 1 Kr. 35., Middag 1 Kr. 50.

Hammershuus Gjæstgiveri efter Aftale.

Helligdomsgaarden. Mad. Skov: Værelse 1 Kr., Middag 1 Kr. 50.

Gudhjem. Mdm. Koch: Værelse 1 Kr., Middag 1 Kr. J. Tranberg: Værelse og Kost 2 Kr.—2 Kr. 60 pr. Dag.

Svaneke. Carlsen: Værelse 1 Kr. 35, Middag 1 Kr. 50.

Nexø. Mdm. Korup: Værelse m. Kaffe 1 Kr. 25, Middag 1 Kr. 50.

Aakirkeby. R. Petersen: Værelse m. Kaffe 1 Kr. 35, Middag 1 Kr. 35.

Almindingens Gjæstgiveri. Værelse 1 Kr., Middag 1 Kr. 35.

En Udflugt til Bornholm medtager mindst 7 Dage, naar man nogenlunde grundigt vil bese Øen. Den korteste Tid, i hvilken Touren tilvogns kan gjøres til de smukkeste Hovedpunkter, er 3 Dage: 1ste Dag til Johns Kapel og Hammershuus (Natteophold ved Slottet eller i Allinge), 2den Dag til Rø (Natteophold paa Helligdomsgaarden eller i Gudhjem), 3die Dag til Østerlarskirke, Randkleven og Almindingen.

Stedfortegnelse.

	Side		Side
A akirke	55. 56. 57.	E chodalen	63.
Aakirkeby	55.	Egla Enge	13. 54.
Aare Myre	60.	Enesbjerg	66.
Aarsdale	6. 49.	Enesgaard	22.
Allinge	34.	Ertholmene	48.
Almindingen	59—65.	F alsterbo	16.
Amtmandsstenen	41.	Finnedalen	24.
B jergegaardsbakken	7. 66.	Frederiksbrud	51. 52.
Blaaholt	7. 35.	Frederikso	48.
Blemmelyng	58.	Frændemark	7. 49.
Blykobbeaa	19.	G aaserenden	39.
Blykobbegaard	19.	Galgebakker	31.
Bobbeaa	43.	Gamleborg (Almindingen)	8. 62. 63.
Bodils Kirke	50. 51.	Gamleborg (Ibsker)	8. 50.
Bondeveddesgaard nu Tornegaard	54.	Gryet	7. 50.
Borrehoved	8. 43.	Græsholmene	48.
Borre Sø	61.	Græssomose	61.
Brogaardstenen	20.	Gudhjem	6. 43.
Brohuse Stenen	47.	Gyldensaa Stenen	47.
Brudesengen	65.	H ammeren	4. 32. 33.
Buskegaard	67.	Hammersholm (Slotsvange- gaard)	33. 35.
Byens Frihed	58.	Hammershuus	3. 12. 25—31.
Bækkegaard	8. 45.	Hammershuus Fyr	32. 33.
C hristianshøi	59.	Hammersø	33.
Christiansø	4 ^a . 49.	Hammervandet	16.
Clemens Kirke	19. 20.	H asle	6. 21.
D uebjerg	21.	Hasle Kulværk	3. 19.
Due Odde	52.	Helletsgaard	50.
Due Odde Fyr	52. 53.	Helligdommen	3. 4. 37—40.
Dyndalen	40—41.	Helligdomsgaard	36. 37. 42.
Dyndalebækken	42.		

	Side		Side
Helligdomskilde (Rø)	37. 38.	Løvehovederne	28. 30. 32.
Hellig Kvinde	49.	Maltqværnen	52.
Helvedesbakker	50.	Marevadstenen	21.
Hestestenen	43.	Markerhøi	7.
Hjortebjerg	33.	Melsted	44.
Hoglebjerg	21.	Mulebygaard	7. 20.
Hvidkleven	23.	Munken	60.
Høiegaard	22.	Munkegaard (Poulsker)	8. 53.
Høilyngen	4. 50.	Myreggaard Lille (Nylarsker)	8. 58.
Ibs Kirke	49. 50.	Møllevigen	30. 32.
Jomfrubjerg	59.	Nexo	15. 51. 52.
Jomfruen	32.	Nykirke	11. 19.
Johns Kapel	1. 3. 22. 23.	Nylarskirke	11. 57.
Kaas Fiskerleie	35.	Øls Kirke	11. 36.
Kanegaard	7.	Ovn, Den sorte	32.
Kannikegaard	7.	- Den vaade (Hammerhuus)	31.
Kjeldseaa	45.	- — (Rø)	40.
Kjæmpeaaen	22.	- Den tørre	39.
Klintebakken	50.	Paddesænke	30.
Klippedalen	42.	Paradisebakker	50.
Knuds Kirke	66. 67.	Paradisdal	30.
Kobbeaaen	45.	Pavillon i Almindingen	59.
Kohullet	61.	Peders Kirke	54.
Kolde Kilde	60.	Pilegaard	7. 36.
Kongemindet	64. 65.	Pouls Kirke	53.
Kongestien	19.	Prindsens Kilde	19.
Kongeveistenen	35.	Prindsestøtten	59.
Køllergaard	5.	Pykkekullekjær	61.
Langebbjerg	33.	Rahbekkegaard	67.
Lehnsgaard	43.	Randkiveskaar	45.
Lehnsklint	43.	Ringeborg	8. 53. 54.
Leersby	47.	Risebæk	2.
Lilleborg	8. 61—63.	Rispebjerg	54.
Lillevang	8.	Robbedale	7. 58.
Limensgade	2. 54.	Roelsdal	7. 58.
Listed	1. 44.	Ringebakker	23.
Louiselund	7. 46. 47.	Rokkesten (Almindingen)	60.
Louisetræet	60.	Rokkesten (Helvedesbakker)	50.
Lyseklippen	39.	Ruths Kirke	21. 22.
Lysthuset	64.	Rytterknekten	64.
Læsaa	2. 54.	Rø	5. 37—43.

	Side		Side
Rø Kilde	37.	38.	Stensgaard 8.
Rø Kirke	42.		Stevelen 43.
Rø Plantage	43.		Stjernehøi 42.
Rømersdal	64.		Storeborg 8. 43.
Rønne	17.	18.	Storebæk 43.
Salomons Kapel	33.	34.	Storedal 35.
Salomons Kilde	34.		Strandbygaard, Lille(Nylarsker)8.58.
Salthammer Odde	52.		Strandmarken 52.
Sandflugten	18.		Svaneke 47.
Sandhammer	34.		Svartingedal 21.
Sandvig	34.		Sænebugten 31.
Skjelsmyre	58.		Tillehøie 7. 19.
Skovfogedhuset i Almindingen	60.		Tornegaard (Nylarsker) . . 6. 58.
Slamrebjerg	7.	51.	Trefoldigheds Kapel 37.
Slotslyngen	23.	24.	30.
Snogebæk	52.		Tudehøi 42.
Snurrebakker	67.		Vallensgaard 64.
Sommerlyst	18.		Vang 24.
Sorthat	3.	19.	Vase Aa 5.
Spanners Gaard	22.		Vestermariæ Kirke 66.
Spellingemosen	42.		Villa Nova 19.
Stammershald	7.	35.	Vællensgaard 19.
Stampen	18.	58.	Ystad 16.
Stavrhol	45.		Øleaa 2. 54.
Steilebjerg	33.		Ølene 54.
Stenbjerg	42.		Ørnebjerg 33.
Stenhøi	7.	66.	H. C. Ørsteds Kilde 63.
Stenrøret	42.		Østerlars Kirke 11. 44.
			Østermarie Kirke 45. 46.

The Bornholm Inset

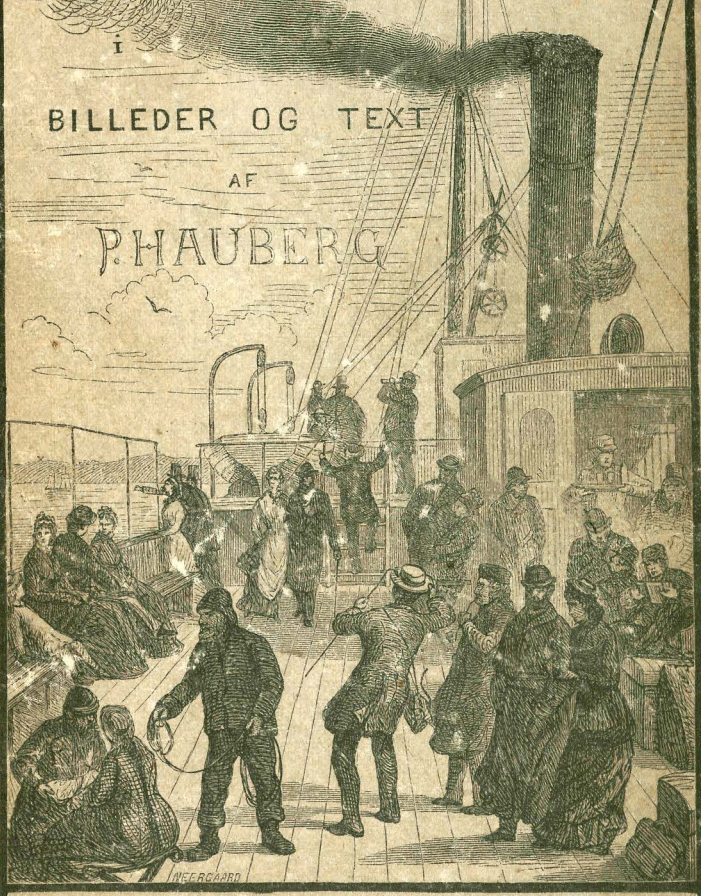
2. udgave

BORNHOLM

i
BILLEDER OG TEXT

AF

P. HAUBERG

WEGGARD

P. HAUBERG & CO's FORLAG.